

ZBIÓR
RAPORTÓW NAUKOWYCH

Współczesna nauka. Nowy wygląd.

Wrocław

30.01.2015 -31.01.2015

Część 6

СБОРНИК
НАУЧНЫХ ДОКЛАДОВ

Современная наука. Новый взгляд

Вроцлав

30.01.2015 -31.01.2015

Часть 6

УДК 91+930.1+32+159.9+316+101.1+082
ББК 94
Z 40

Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour»

Druk i oprawa: Sp. z o.o. «Diamond trading tour»

Adres wydawcy i redakcji: 00-728 Warszawa, ul. S. Kierbedzia, 4 lok.103
e-mail: info@conferenc.pl

Cena (zl.): bezpłatnie

Zbiór raportów naukowych.

Z 40 Zbiór raportów naukowych. „Współczesna nauka. Nowy wygląd...” (30.01.2015 - 31.01.2015) - Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015. - 124 str. ISBN: 978-83-64652-81-3 (t.6)

Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji 30.01.2015 - 31.01.2015 roku. Wrocław
Część 6.

УДК 91+930.1+32+159.9+316+101.1+082
ББК 94

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Powielanie i kopiowanie materiałów bez zgody autora jest zakazane.

Wszelkie prawa do materiałów konferencji należą do ich autorów.

Pisownia oryginalna jest zachowana.

Wszelkie prawa do materiałów w formie elektronicznej opublikowanych w zbiorach należą Sp. z o.o. «Diamond trading tour».

Obowiązkowym jest odniesienie do zbioru.

Warszawa 2015

"Diamond trading tour" ©

ISBN: 978-83-64652-81-3 (t.6)

SPIS /СОДЕРЖАНИЕ

SEKSCJA 9. NAUK HISTORYCZNYCH. (ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ)

1. Бодрухин В. Н. 6
РУАНЕ: ЯЗЫЧЕСТВО И ВЛАСТЬ
2. Пожидаєв В. В. 9
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ЯК КАТАЛІЗАТОР МІЖ-
НАРОДНОГО ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЇ
3. Бодрухина І. М. 18
РІВЕНЬ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА
ЧАСІВ РЕФОРМ М. С. ХРУЩОВА
4. Гузенко Ю. І. 21
ДІЇ СУДЕН ЗАПОРОЗЬКОЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ТА ЛИМАНСЬКОЇ
ГРЕБНОЇ ФЛОТИЛІЙ 7 ЧЕРВНЯ 1788 Р.: ДО ПРОБЛЕМИ ВІДНОВ-
ЛЕННЯ ПОДІЙ
5. Руднік Д. Г. 25
ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКИХ БОЯР
6. Тимків І. М. 28
ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СУ-
ЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ
7. Тимків І. В. 32
ДИНАМІКА НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1940-
1970 РР. У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОЇ СФЕРИ ТА СІЛЬ-
СЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
8. Хащенко О. 38
П.Я.ДОРОШЕНКО: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
9. Железко Р.А. 52
СЕЛО ЛИПІВ РІГ НІЖИНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ У ІІ ПОЛ.
XVII – XVIII СТОЛІТТЯХ
10. Юсупов Х.А. 59
О ЛОКАЛИЗАЦИИ ЦЕНТРА РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ГОСУДАР-
СТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ «ШАНДАН»

11. Ковальська К.....	63
ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОСЛИН ПРОФЕСОРОМ Д.Ф. ЛИХВАРЕМ У НАЦІОНАЛЬНОМУ БОТАНІЧНОМУ САДУ ІМЕНІ М.М. ГРИШКА НАН УКРАЇНИ (1940-І РР. XX СТ. - ПОЧ. XXI СТ.)	
12. Шелейко Т.В.	69
ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ НАЛАГОДЖЕННЯ РОБОТИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ. 1944-1945	
СЕКСЈА 14. НАУК POLITYCZNYCH. (ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ)	
13. Бібік А.М.....	73
ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В СФЕРІ ОБОРОНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА.	
СЕКСЈА 15. НАУК PSYCHOLOGICZNYCH. (ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ)	
14. Дем'янова А. І.	75
ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ПСИХОТРЕНІНГУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	
15. Дятленко Н.М.....	80
УМОВИ УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДОГО ВЧИТЕЛЯ	
16. Заколотюк В.Г., Кобильнік Л.М.	84
ВПЛИВ ДИТЯЧОГО ТРАВМІВНОГО ДОСВІДУ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА	
17. Назметдинова И.С., Столярова С.С.	87
ПОНИМАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ БАРЬЕРОВ И БАРЬЕРОУСТОЙЧИВОСТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ	
18. Якубовська О. В.	92
СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ АНОНІМНИЙ АВТОРИТЕТ У ДРУКОВАНИХ ЗМІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКОЇ ГАЗЕТИ «GAZETA WYBORCZA» ТА РОСІЙСЬКОЇ - «КОММЕРСАНТ»)	
19. Візнюк І.М.	95
ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ АБИТУРІЄНТА	

СЕКСЈА 23. FILOZOFIĄ. (ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ)

- 20. Анањева Е.П..... 100**
СИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗ-
МА И ТОЛЕРАНТНОСТИ В ДИСКУРСЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ
- 21. Нагіленко І.А..... 106**
УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ ЦІННОСТІ НАШЕ МИНУЛЕ ВПЛИ-
ВАЄ НА СЬОГОДЕННЯ Й ВИРІШУЄ МАЙБУТНЄ
- 22. Сурело Є. А. 111**
ЯК ВИХОВАТИ СПРАВЖНЮ ЛЮДИНУ
- 23. Заремський М.Й. 114**
МИКОЛА ГОГОЛЬ: ШТРИХИ ДО ФІЛОСОФСЬКОГО ПОРТРЕТА НА
ФОНІ КАНТА

Бодрухин В. Н.

Доктор исторических наук,
профессор кафедры истории Украины
Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

РУАНЕ: ЯЗЫЧЕСТВО И ВЛАСТЬ

Ключевые слова: язычество, жрецы, княжеская власть.

Key words: paganism, priests, princely power

Давно обсуждается вопрос о соотношении власти и языческой религии в зарождающихся государственных образованиях славянских народов. В связи с этим вызывает интерес изменение политической ситуации в обществе полабского племени руян.

Руяне заселяли остров Рюген с прилегающими к нему островками, а также приморские земли в Мекленбурге. Будучи народом мореходов, они основывали колонии. Из данных археологических раскопок известно, что основными хозяйственными занятиями жителей острова были земледелие и скотоводство. Большое значение придавалось рыбной ловле. Гельмольд сообщает, что «в ноярбе, когда ветры дуют сильнее, здесь добывается большое количество сельди, и тогда купцам разрешается свободный доступ, если они раньше уплатят богу этой земли полагающееся ему» [1, 11, 12], Значительного уровня развития достигло ремесло.

Они расселялись родами, так как подсечная система земледелия требовала много рабочих рук. Объединению родов в значительной мере способствовала необходимость обороны от морских разбойников. В самом крупном торговом поселении Рюгена Ральсвик (славянское его название неизвестно) оседали торговцы и ремесленники, а состав населения был полиэтничным. Взимание пощлинных платежей усиливало власть вождей дружин, что привело к имущественной дифференциации среди жителей острова, часть которых так или иначе оказывалась втянутой в международную балтийскую торговлю. Участие руян в международных конфликтах с очевидностью подразумевает у них наличие централизованной власти [2, 254], которая выкристаллизовалась в IX веке в форме племенного княжества.

Обитавшие, по выражению Адама Бременского, «в сердце моря» руяне оказались в выгодном стратегическом положении потому, что в условиях каботажного плавания IX-X вв. их гавани являлись необходимым в навигации перевалочным пунктом. Через Рюген проходили торговые пути не только в широтном, но и в меридиональном направлении [2, 101, 352]. По своим ходовым и боевым качествам руянские суда не уступали скандинавским.

Хронист XII в. Гельмольд из Боссау сообщает следующее: «Раны же, у других называемые рунами, – это кровожадное племя, обитающее в сердце моря, преданное сверх всякой меры идолопоклонству. Они занимают первое место среди всех славянских народов, имеют короля и знаменитейший храм. Именно поэтому, благодаря особому почитанию этого храма, они пользуются наибольшим уважением и, на многих

налагая дань, сами никакой дани не платят, будучи неприступны из-за трудностей своего месторасположения. Народы, которые подчинили себе оружием, принуждаются ими к уплате дани их храму. Жреца они почитают больше, чем короля» [1, 38].

С распадом Лютицкого союза и разрушением их религиозного центра, называемого Ретрой, главным очагом полабского язычества стала Аркона на острове Рюген. Там же находился священный конь, с помощью которого производились гадания. О внутреннем устройстве руян в XII ст. Гельмольд сообщает: «Жреца они своего почитают не меньше короля» [1; 36]. Мощь жрецов Арконы обновлялась, в первую очередь, на даяниях как от жителей острова, так и представителей побежденных племен и просто соседей, стремящихся сохрвнить с островом славянских богов. Все население острова платило храму дань по монете с каждой души. Как видим, для христианского хрониста княжеская власть ограничивалась сильным влиянием языческого жречества и политическая организация руянского общества представлялась возглавляемой жреческой организацией.

Княжеская власть была легитимной. Все же, несмотря на значительные стеснения княжеской власти со стороны жреческой касты, представляется невозможной полная сакрализация власти. Как и везде, жреческое сословие и княжеская власть стремились к компромиссу. Реально на Рюане существовали три политические силы: князь со своим окружением, знать и жреческая каста. Большую роль играла местная знать, постольку источники неоднократно подчеркивают: «Знатные люди и народ ранский, знать ранская». На острове насчитывалось до 40 знатных родов.

Долгое время руане были неприступны из-за своего географического расположения. Даже ободритский князь Генрих из-за погодных условий не смог завершить успешного вторжения. Однако для датчан, обладавших сильным флотом, море не являлось существенной преградой на пути к завоеванию Рюгена. Трижды они организовывали в 1165 г. Военные экспедиции против руян. Датчане осаждали Аркону, но взять ее не смогли, така как осажденные не выходили для битвы на открытом месте, а упорно отсиживались в крепости. Датчане лишь опустошали окрестности. По условиям перемирия руане должны были выплачивать дани и выдать заложников.

В 1168 г. датский князь Вальдемар «собрал большое войско и много кораблей, чтобы идти в землю руян и подчинить ее себе. Ему помогали Казимир и Богуслав, князья поморян, и Брибыслав, князь бодричей» [1, 11–12]. Руане не смогли добиться успехов в переговорах. Во время обороны Арконы произошел обвал земли в вале, чем и воспользовались осаждающие. Впрочем, оборона крепости и так была обречена, потому что руянский князь со своей дружиной не оказал никакой помощи осажденным. Он со знатью находился в расположенной в глубине острова Каренции. Князь Чеслав со своим братом Яромаром заключили с датчанами соглашение, по которому роскильдского епископа Абсалона, помощь в военных предприятиях, а также решительно порывали с язычеством и принимали христианство.

Таким образом, руянский князь предпочел быть ленником датского короля, но не подчиняться воле жрецов Ретры. Князь охотно крестился, «приказывая всем своим также обновиться с ним через святое крещение». [1, 11–12]. Храм Арконы был разрушен. В руянской земле было воздвигнуто 12 церквей и она подпала под юрисдикцию роскильдского епископа Абсалона, принимавшего непосредственное участие в подчинении Рюгена [3, 579].

Литература

1. Гельмольд. Славянская хроника. – М. : Наука, 1963.
2. Славяне и скандинавы: Пер. с нем./ Общ. ред. Е.А.Мельниковой. – М. : Прогресс, 1986.
3. Osigłowski Y. Początki słowinskiej Rugii do roku 1168 / Y. Osigłowski / Materialu Zaciodnio-Pomorskie. – Szczecin, 1967. – № 13.
4. Saxo Gramaticus. Saxonis gesta Danorum. – Hauniaie, 1931.

Пожидаєв В. В.

учень 10 класу Спеціалізованої школи з поглибленим вивченням англійської мови, член МАН України, науковий керівник, кандидат історичних наук, доцент *Перевезій В.О.*

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ЯК КАТАЛІЗАТОР МІЖНАРОДНОГО ПРОТИСТОЯННЯ РОСІЇ

Ключові слова: українська криза, євроінтеграційні процеси, локальний конфлікт, торгові війни, економічні санкції

Ключевые слова: украинский кризис, евроинтеграционные процессы, локальный конфликт, торговые войны, экономические санкции

Keywords: Ukrainian crisis, eurointegration processes, local conflict, trade wars, economic approvals

Актуальність дослідження. Сьогодні із впевненістю можна сказати, що своїм народженням в якості нової європейської держави наприкінці 1990-х років Україна завдячує не тільки своїй багатовіковій традиції боротьби за незалежність, але й в першу чергу завдяки завершенню великого протистояння двох соціально-політичних і економічних систем, яке нам більше відоме під назвою «холодна війна».

Розпад Радянського Союзу, падіння комунізму і намагання деяких колишніх республік розвинути за зразком західної демократії унеможливили, як здавалось на той час, будь-яке масштабне, в тому числі і військове, протистояння в європейському світі. Сам термін «холодна війна» на довгі роки було майже вилучено з ужитку тогочасного політикуму, а Україна чи не вперше за історію свого існування отримала шанс самостійно визначитися із зовнішньою і внутрішньою політикою і розпочати складний процес інтеграції до європейської спільноти. Варто зазначити, що із припиненням «холодної війни» пов'язано і подолання розрізненості в Європі, прискорення інтеграційних процесів у вигляді остаточного формування таких

організації як СОТ, ЄС, розширення блоку НАТО, які зміцнили економічній і політичній взаємовплив країні повністю змінили систему безпеки в Європі і світі. На перший погляд здається, світ перегорнув цю сторінку своєї історії, залишивши історикам досліджувати її причини і наслідки, вивчати роль і вплив учасників конфлікту з метою запобігання його поновлення. Проте останні трагічні події в Україні, пов'язані із анексією Криму і розв'язанням воєнного конфлікту на Донбасі, свідчать про те, що певні сторони не тільки не зробили висновків з півсторічного протистояння «світів», але й готові відновити його за будь-яких обставин. І хоча погляди аналітиків на ситуацію довкола України дещо різняться, оскільки деякі експерти, переважно російські, розглядають її як локальний конфлікт, важко не погодитись з тим, що справжнє протистояння зараз відбувається в форматі Росія-Захід. Як слушно зауважив російський політолог-публіцист А. Піонтковський в одному з інтерв'ю на «Радіо свобода»: «Україна – це одна з дощок, на яких Володимир Володимирович грає свою гібридну війну з Заходом» [24].

Війна в Україні триває, чи не щотижня трансформується, чим викликає суперечливі прогнози щодо можливого розвитку подій, з іншого боку – кількість «учасників» протистояння вже давно не обмежується військовими угрупованнями так званих «ДНР» та «ЛНР», регулярною російською армією і Національною гвардією, а масштаби можливих наслідків важко недооцінити, оскільки вже сьогодні вони зачіпають політичні і економічні інтереси багатьох країн. Нарощування конфронтації, а також збільшення учасників з обох боків все частіше дають привід міжнародним ЗМІ говорити про повернення до часів «холодної війни». Чи насправді події останнього півріччя набули всіх її ознак, і на який сценарій варто очікувати Україні і світу? Нагальність пошуку відповідей на ці та інші запитання і зумовила постановку проблеми: «Євроінтеграційні процеси в Україні як каталізатор міжнародного протистояння Росії».

Мета статті. Проаналізувати політичну позицію Росії в контексті української кризи 2014 р., характер стосунків сучасної Росії і Західного світу від початку внутрішнього до збройного конфлікту в Україні за ознаками «холодної війни».

Звернення до наукових праць вітчизняних та зарубіжних істориків, політологів з проблем «холодної війни», євроінтеграційних процесів в Україні та проблем української кризи 2014 р. (дисертаційні дослідження, монографії, статті та ін.); матеріалів дискусій у ЗМІ; інтерв'ю та заяви офіційних вітчизняних та зарубіжних осіб дозволили визначити різні підходи експертів і науковців до оцінки політичної ситуації навколо України, Росії та західним світом.

В ході дослідження нами використовувались аналіз історіографічного матеріалу та метод компаративного аналізу.

Аналіз результатів дослідження. На момент розпаду СРСР сподівання як всього Західного світу, так і самого російського народу були пов'язані із включенням Російської Федерації до низки демократично розвинутих країн. Для Заходу це означало можливість здійснення демократичного впливу через потужного гравця (оскільки Росія вважалась правонаступницею Радянського Союзу) на теренах СНД, стримування негативних явищ на кшталт міжнаціональних та міждержавних конфліктів, відродження неоімперських політичних тенденцій тощо. Для Росіян – це долучення

до цивілізованого світу економічного, інтелектуального і морального-духовного потенціалу країни. Але ці очікування не врахували розваленої економіки і так званий феномен «Homo sovieticus», або «людину радянську». Цей термін було введено в обіг в 1998 році групою соціологів під керівництвом Ю.Левади. Вчені вважали, що це вимираючий штучний тип, для якого властиві дводумство, патерналізм, підозрілість і ізоляціонізм, які ніяк не узгоджуються з європейським, демократичним майбутнім країни. Проте двадцятирічне дослідження показало, що навпаки, «Homo sovieticus» видозмінюється і набирає сили, набуваючи небезпечних рис цинізму та агресії [6]. Тому, коли рушійна сила розвалу Радянського Союзу, інтелігенція, виявилась не готовою і не здатною створювати нові політичні інститути, а прокомуністична більшість Державної Думи, як згадує Н.Єльцина, протистояла всім ліберальним прозахідним реформам, в країні почався справжній хаос, що супроводжувався тотальним зубожінням населення і розгулом бандитизму (шалені 90-ті) [7]. Така негативна тенденція зумовила розвиток РФ зовсім за іншим сценарієм. За даними соціологічних опитувань переважна більшість росіян на кінець 90-х років (до 75%) почала висловлювати жаль з приводу розпаду СРСР і тяжіла до відновлення порядку і стабільності, які могли забезпечити армія і спецслужби, а не політики, тому цілком логічним стає приход до влади в 1999 р. колишнього агента КДБ В.В.Путіна. І хоча спочатку його сприймали як продовжувача ліберальної політики Б.Єльцина, він не забарився чітко окреслити своє бачення розвитку країни. Зокрема, новий очільник Кремля дав зрозуміти не тільки росіянам, але й світу, що він сумує про розпад СРСР, і вважає, що останні місяці існування країни її лідери мали б «поспішно, безстрашно і вперто боротися за територіальну цілісність країни». Поступово акумулюючи в своїх руках контроль над телебаченням, нафтою і газом, В.Путін розпочинає чіткий, послідовний і безстрашний курс на збереження і зміцнення геополітичного впливу Росії на пострадянському просторі і відновлення його в світовому масштабі.

В контексті таких складних політичних перетворень всередині Росії незалежна Україна намагається визначитися із власними геополітичними пріоритетами. Перед нею постає альтернатива: **або залишитися сателітом Росії, або заявити про свою західну орієнтацію.**

Перший варіант означав, що країна приречена, як і раніше, лишатися об'єктом геополітики, адже запропоновані з боку Москви проекти – як у межах СНД, так і надалі (з 2003р.) в межах ЄЕП, були мотивовані авторитарною ідеєю підпорядкування розвитку інших держав позиції Росії, не гарантували ані політичної демократії, ані національного відродження України.

Натомість західний вектор розвитку України відкривав можливості входження до світового співтовариства як суб'єкта геополітики, оскільки інтеграція країни до Європейського союзу попри внутрішні економічні і політичні труднощі гарантувало розвиток, політичний плюралізм, збереження національних традицій [1, 2].

Складність остаточного визначення полягала у постійному протиборстві прогресивного проєвропейського українського політикуму і кардинально протилежних за своєю політичною орієнтацією і сприйняттям характеру зовнішньополітичних орієнтирів країни державних і суспільно-політичних сил. Перше десятиріччя незалежності показало, що жоден із запропонованих пріоритетів в зовнішній політиці – від нейтралітету, потім позиція багатовекторності, і нарешті позаблоковий ста-

тус – не виявились достатньо ефективними з погляду національних інтересів України і більше того перетворили її в буферну зону між Сходом і Заходом, а точніше між протилежними за своїм характером і принципами організації та функціонування економічними та військово-політичними союзами (СНД і ЄС, НАТО і ОДКБ) [2].

Посилення економічного та політичного впливу на Україну наприкінці 90-х рр. з боку Російської Федерації змушувало керівництво країни шукати допомоги з боку іншої ядерної держави чи союзу держав. Таким союзником на противагу Москві міг би стати Євроатлантичний союз, який би прискорив вступ до Європейського союзу і завершив процес євроінтеграції України. Але тогочасні керівники через відсутнє погіршення відносин з Росією, яка була незадоволена курсом на інтеграцію до НАТО, не наважились здійснити цей вирішальний крок, тому із Воєнної доктрини України за Указом Президента України Л.Кучми від 15 липня 2004 р. було вилучено положення про підготовку країни до членства в НАТО та Європейському союзі [9,с.348].

Переломним моментом в європейському напрямку розвитку країни обіцяв стати прихід до влади В.Ющенко, але потужне протистояння опозиційного блоку на чолі з В.Януковичем, який вдало маніпулював суспільною думкою південно-східного регіону, традиційно орієнтованого на поглиблення інтеграційних зв'язків з Росією, гальмувало реалізацію євроатлантичної ініціативи. Головний меседж, який через цю політичну силу намагалася донести Росія світу полягав в тому, що жодного демократичного підґрунтя, або національного відродження чи намагання позбутися привидів радянського минулого у «помаранчевій революції» не було. Навпаки, це добре спланований і проплачений доларами США проект, в якому Україна, за інтерпретованою думкою З. Бжезинського, виконуватиме функції опорного пункту національних інтересів США в Східній Європі.

Одночасно можна простежити «занепокоєння» Росії з приводу зміцнення позицій кримських татар в Криму. Зустріч в 2003 р. тогочасних президентів України і Туреччини – Л.Кучми і А.Н. Сезера, основною метою якої було посилення співпраці між країнами і визнання татарського парламенту – меджлісу, також не розглядалися ані російськими істориками-політологами, ані суспільством як встановлення історичної справедливості щодо корінного населення Криму. Натомість у підручнику «Геополітика» Н.А. Нартова знаходимо побоювання реалізації проекту нової національної татарської держави з перспективою злиття з Туреччиною, що позбавить Росію контролю над північною частиною Чорноморського басейну, а одночасно важливого інструменту політичного, економічного і воєнного впливу не тільки на Україну, але й Західний світ [4].

Проте розвиток ситуації в Криму турбує російській політикум не тільки в контексті питання кримськотатарського народу. Найболючішою стає активізація співпраці нової української влади із НАТО, зокрема багатонаціональні морські навчання країн чорноморського регіону «Сі бриз» (Sea Breeze exercise), які проводяться в Україні щорічно з 1997 р. відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння та співробітництво з питань оборони та військових відносин між міністерствами оборони США і України. Заплановані в рамках такої співпраці навчання 2006 і декількох наступних років МЗС Росії «раптово» оголошує антиросійськими і за допомогою проросійських політичних сил в Україні – Комуністичної партії і ПСПУ Вітренко – намагається зірвати, прикриваючись, так би мовити, настроями громадськості в Україні

[8, 9]. І варто зазначити, що такі дії мали неабиякий успіх, адже підтримка з боку суспільства самої ідеї вступу в НАТО знизилась з 40% у 2004р. до 15% в 2008р.

Нарощування спротиву Росії євроатлантичній інтеграції України починаючи з 2008 р. можна пояснити ще й спливанням в 2017 р. терміну перебування Чорноморського флоту РФ в місцях його тимчасової дислокації на території України і неможливості знайти конструктивні підходи в питаннях підготовки його виведення [3, с.175]. А це знову ж таки означає втрату Росією основного інструменту її впливу в місці перетину стратегічних інтересів сходу і заходу.

Паралельно розгортається інша лінія російського наступу, а саме у спробах України інтегруватися у світові ринкові процеси через вступ до СОТ. Російське керівництво твердо стало на позиції завадити випереджальному вступу до цієї організації України. Однією з головних причин воно, звичайно, називало захист інтересів внутрішнього ринку Росії і попереджало про застосування адекватних заходів у відповідь, які ми більше знаємо як «торгові війни». Але переважна більшість експертів вбачала суто політичну складову, адже Росія сама починаючи з 1994 р. намагалася стати членом СОТ. Непоступливість російської сторони в першу чергу в питаннях енергетичної політики, які стосувались реформи «Газпрому» та позбавлення його монополії, затягнуло процес переговорів між Росією, ЄС і США на довгі роки. І чим далі, тим частіше кампанем спотикання ставали не стільки питання торгівлі, скільки проблеми політичного характеру. Кульмінацією цього суперечливого переговорного процесу керівник аналітичного департаменту Центру політичних технологій Т.Станова вважає «помаранчеву революцію» і односторонні преференції США для України у вигляді підписання з новим керівництвом країни протоколу про вступ до СОТ. За думкою політолога, у Кремлі цей крок сприйняли як геополітичний наступ, тому не допустити Україну до СОТ першою стало ще й питанням честі. У напружених стосунках Росії і США автор вбачає перші ознаки часів «холодної війни» [10]. З іншого боку, як зазначив колишній міністр економіки С.Терьохін на одному з ефірів «Радіо Свобода» 2005 р.:«... Росія абсолютно розуміє, що у разі, якщо українська економіка стане частиною глобальної економіки світу, то тоді будь-які економічні спроби тиску на Україну закінчатимуться, бо ми негайно отримаємо інструмент міжнародної арбітражної підтримки». До того ж, за правилами СОТ Україна як член цієї організації отримує переваги у переговорах з Росією під час вступу останньої, що для Росії, яка звикла задавати тон перемовинам, також неприпустимо. Як відомо, у 2005 році Росії вдається загальмувати цей процес. За участю проросійських сил в парламенті (КПУ, соціалістів та ін.) голосування необхідних законів було провалене, а вступ відтерміновано до 2008 року.

Економічне зміцнення Росії в цей період, обумовлене зростанням світових цін на енергоносії, додає їй козирів у стосунках не тільки з Україною, але й країнами ЄС, які залежать від постачання природного газу РФ. Це в певній мірі, за думкою А.І Кудряченка., змушує Європу та США дещо поступитися інтересами України і фактично погодитися із обмеженням суверенітету держав зони впливу Росії ті її інтересів [3]. Особливо це простежується в «газових», «трубних», «карамельних» та «сирних» війнах, які час від часу розпочинала російська сторона проти України до кінця 2012 р. Особливо показовим стає газовий конфлікт у січні 2009 р., коли користуючись своїм визначальним впливом в енергетичній сфері, Росія наочно демонструє Україні і Європі серйозність намірів відстоювати інтереси в регіоні. Йдеться про по-

вне припинення постачання газу як до України, так і до країн ЄС, яке змушує уряд на чолі з Ю. Тимошенко в найкоротші терміни підписати вкрай не вигідний для України газовий контракт. Енергетичне рабство країни з цього моменту тільки набирає обертів і стає чи не основним інструментом політичних маніпуляцій Росії щодо України, адже його не вдається переглянути й досі.

Навіть приєднання Росії в 2012 р. до СОТ принципово не позбавила політичного підтексту торгівельних стосунків з Україною. За словами політичного оглядача О. Усенка, для Росії важливо показати, що Україна є керованою, а тому переговори останньої про зону вільної торгівлі з ЄС та угоду про асоціацію з ЄС, стають ще одним майданчиком для тиску з боку східного сусіда [11]. Заяви офіційного Брюсселя про неможливість остаточного підписання угоди про вільну торгівлю між Україною і ЄС в разі подальшої інтеграції Києва до Митного Союзу надають особливого сенсу «примушуванню» України до вступу до Митного союзу як одного із найамбітніших інтеграційних проєктів Росії. Проєкт, який було започатковано як форму торгово-економічної інтеграції Росії, Білорусії, Казахстану, поступово виявляє свої справжні цілі і методи – відновлення Російською Федерацією своєї ролі світової держави на противагу іншим світовим центрам сили. Для реалізації цієї мети необхідно закріпити російський контроль над пострадянським простором, в якому особливої уваги Кремль приділяє саме Україні, без якої жодна, на думку експертів, з інтеграційних структур на теренах СНД не вважатиметься повноцінною воєнно-політичною і економічною організацією [12].

У зв'язку з цим, чим ближчою стає дата підписання угоди про Асоціацію з ЄС, тим агресивнішими стають методи політичного, економічного і інформаційного тиску з боку Росії, включаючи елементи прямого шантажу (погрози закрити російський ринок для українських товарів, підвищення цін та газ тощо).

Переваги в цьому завуальованому протистові сходу і заходу набувала Москва, адже за слухняність і керованість українського уряду, орієнтованого на власне збагачення, вона готова була заплатити ціну, набагато вищу ніж Західний світ, адже ціна питання – повернення їй статусу супердержави. Відмову В. Януковича підписати 29 листопада 2013 р. на саміті в Вільнюсі документи про Асоціацію з ЄС можна було б вважати перемогою Кремля і точкою відліку нової політичної реальності в Європі. І хоча європейські політики вперто продовжували називати Росію партнером, намагалися запевнити її, що побудова стосунків України з ЄС жодним чином не загрожує інтересам країни, а навпаки є сполучною ланкою у партнерстві Росії з ЄС, по великому рахунку, для Росії це вже нічого не означало – стратегічної мети було досягнуто.

Але сценаристи Кремля не взяли до уваги потужний потенціал українського народу, який хоча і розчарований провалами і зрадами попередніх керманів, проте не позбавлений головної своєї риси – волелюбності і прагнення до незалежності. Перспектива втрати бодай примарної незалежності і повернення до формату Радянського Союзу під головуванням Москви виявились неприйнятними для європейських українців, що в свою чергу вилилось в масовий спротив, а згодом в Революцію Гідності. Слова національного гімну України «душу й тіло ми положим за нашу свободу» знову набули актуальності в серцях мільйонів протестуючих, а взимку 2014 р. ще й втілення в трагічних подіях на Майдані. Як свідчать учасники переговорного процесу українська влада на той момент не приймала жодного рішення самостійно,

а отже спроба силовим шляхом приглушити народний протест, означала намір пояснити всім, хто в Україні господар і чого коштуватиме непослух [13]. Така натхненна боротьба українців за європейські ідеали і цінності вимагали від європейського політикуму і США більш чіткої і рішучої позиції щодо ситуації в Україні, проте їхня реакція виллилась лише в низку «занепокоєнь, стурбованостей, обурень і розчарувань». На противагу неузгодженості дій світових лідерів, відсутності спільного бачення вирішення української кризи, Росія розгорнула масштабну інформаційну війну, основною метою якої було створення сприятливих умов для посилення своєї присутності на території України і впливу на внутрішньо- і зовнішньополітичні процеси в країні. В кращих традиціях Геббельсівської пропаганди національно-патріотичний сплеск українського народу та намагання зруйнувати корупційно-олігархічну систему були охрещені «фашистсько-нацистською навалою», яка становить загрозу не тільки інтересам, а й життю етнічних росіян, яких в Україні за даними останнього перепису населення в 2001 р. – 17.28%.

Розгубленість нової революційної влади, нерішучість і невизначеність Європи, а головне потужна гра на російській і православній самоідентифікації мешканців південного сходу України та Криму дозволили відбутись безперешкодній повномасштабній окупації Криму та Східного регіону України російською армією та терористичними проросійськими угрупованнями. Неочікувано локальний конфлікт, як часто намагались охарактеризувати українську кризу, перетворився у проблему світового масштабу. Дії Росії вперше після років Другої світової війни стали загрозою зміни світового порядку через її прагнення закріпити за собою право сильного визначати та змінювати державні кордони інших країн.

Європейський світ та США змушені об'єднатись для розробки і впровадження спільного плану дій у протистоянні цій агресії. Особливої нагальності вирішенню цього питання додають небезпідставні побоювання країн колишнього соціалістичного табору (Польщі, Чехії, Країн Балтії та ін.) ймовірного просування Російської Федерації на їх території з метою відновлення сфери впливу.

Висновки. Таким чином, західний вектор розвитку України та її європейська самоідентифікація зустріли потужний супротив з боку Росії, яка розпочала послідовний курс на відновлення і зміцнення її геополітичного впливу на пострадянському просторі та в світовому масштабі. Кульмінацією реалізації такої політики стали анексія Криму та збройний конфлікт на Сході України за участю терористичних проросійських угруповань та регулярної російської армії.

Грубе порушення норм міжнародного права та намагання змінити кордони, які склалися після 1945 р., створили загрозу не тільки цілісності України, але й проігнорували територіальну цілісність будь-якої держави (А. Меркель), що потребує негайної і адекватної реакції.

Подальша ескалація конфлікту на Сході України змусили ЄС та США консолідувати зусилля для запобігання нарощування агресії Росії в Україні та захисту системи європейської безпеки загалом. Через неможливість вплинути на ситуацію тільки дипломатичним шляхом вони вимушені були вдатися до економічного та інформаційного стримування Кремля, поглиблення міжнародної ізоляції Росії, що більше нагадає риторичку «холодної війни». З огляду на це ситуацію, що склалася останнім часом у відносинах Росії із Західним світом, правомірно розглядати як початкову

фазу «холодної війни», що має бути враховано обома сторонами протистояння для унеможливлення реалізації найнегативніших сценаріїв подальшого розвитку подій.

Вивчення характеру та особливостей взаємовідносин між Росією, Україною та Західним світом дає можливість визначення стратегій і шляхів розвитку України як проєвропейської держави

Література

1. Гусева С.О. Історія України: Підручник. – Одеса: Фенікс, 2006. – 412с.
2. Дудко І.Д. Зовнішньополітичний профіль України періоду незалежності.//Україна в Європі: контекст міжнародних відносин./ За ред. д.іст.наук, професора А.І.Кудряченка. – К.: Фенікс,2011. – 632с.– С.342-355.
3. Кудряченко А.І. Еволюція українсько-російських відносин.// Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього/ За ред.. За ред. д.іст.наук, професора А.І.Кудряченка. – К.: Фенікс,2009. – 544с. – С.164-180.
4. Нартов Н.А., Нартов В.Н. Геополитика: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям “Государственное и муниципальное управление”, “Международные отношения”, “Регионоведение”. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2007.– 527 с.
5. Тимків Я.І. Особливості розвитку сучасних загроз європейській безпеці. // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць.- Т.IV.- Чернівці: Прут,2006.– 512 с. – С.192-199.
6. The long life of Homo sovieticus – Режим доступа: <http://www.economist.com/node/21541444>
7. Вдова Ельцина: Путин стал преемником случайно. –Режим доступа: <http://rodbrobnosti.ua/power/2014/11/12/1002495.html>
8. МИД России считает сомнительными военные учения «Си Бриз» в Украине – Режим доступа: <http://newdaynews.ru/moskow/187424.html>
9. США й Україна скасували навчання «Сі Бриз 2006» – Режим доступа:
10. <http://ua.korrespondent.net/ukraine/272764-ssha-j-ukrayina-skasovali-navchannya-si-briz-2006>
11. Т.Становая Россия и США согласовали условия вступления в ВТО. – Режим доступа: <http://www.politcom.ru/3736.html>
12. Гострий сирний конфлікт переходить у кволу позиційну війну. А.Зануда – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/2012/02/120217_cheese_wars_ukraine_russia_az.shtml
13. Таможенный союз как инструмент реализации геополитических планов России на постсоветском пространстве. – Режим доступа: <http://bintel.com.ua/ru/analytics/mytnyj-sojuz-jak-instrument-realizacii-geopolitychnyh-planiv-rosii-na-postradjanskomu-prostori/>
14. Янукович с 2012 г. работал с кремлевскими технологами – Герман –Режим доступа: http://news.liga.net/news/politics/1785506-yanukovich_s_2012_goda_rabotal_s_kremlevskimi_tekhnologami_german.htm
15. Из-за действий Путина возможна война в Европе, – немецкий историк. –Режим доступа: <http://inforesist.org/iz-za-dejstvij-putina-vozmozhna-vojna-v-evrope-nemeckij-istorik/>

16. Почему нам не грозит вторая холодная война («The National Interest», США) Дж. Карафано – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20140331/219121729.html>
17. Оглядач The Economist: Наступник Путіна може бути ще авторитарнішим – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/inozmi/deutsche-welle/2014/06/26/7030172/?attempt=1>
18. The new cold war: are we going back to the bad old days? S.Tisdall – Режим доступа: <http://www.theguardian.com/world/2014/nov/19/new-cold-war-back-to-bad-old-days-russia-west-putin-ukraine>
19. США призывают страны НАТО увеличить военные бюджеты – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/06/140603_nato_budgets_brussels
20. Европа начала процесс диверсификации источников энергии – в Польше строят нефтерминал – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/power/2014/03/26/967030.html>
21. Похищение Старого Света. Как Россия подчиняет себе ЕС – Режим доступа: <http://focus.ua/country/311553/>
22. Арутюнян Г. О некоторых особенностях «Холодной войны-2» – Режим доступа: <http://www.odnako.org/blogs/o-nekotorih-osobennostyah-holodnoy-voyni-2/>
23. Новая «холодная война» России не по карману – TheTime. – Режим доступа: <http://news-w.com/63512-28454/>
24. Сірій С. Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації. – Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1600>
25. Лицом к событию. Доктрина Путина: Россия – «хозяин тайги»? – Режим доступа: <http://www.svoboda.mobi/a/26659146.html>
26. Эксперт з вивчення холодної війни Марк Крамер: «Тепер став очевидним радянський експансіонізм» – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/History/36344>
27. Бернд Грайнер. Когда мир стоял на грани. – Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/history/event/51611>
28. Зубок В. Восток и Запад: холод войны. – Режим доступа: http://www.kontinent.org/article_rus_4862c7a946ce4.html

РІВЕНЬ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА ЧАСІВ РЕФОРМ М. С. ХРУЩОВА

Ключові слова: Донбас, шахтарі, рівень життя, добробут населення
Key words: Donbas, miners, standard of living, welfare of people

Ролі робітників вугільної промисловості в історичній науці приділялась значна увага, оскільки ця категорія складала основну категорія робітників Донбасу. Можна відзначити праці низці таких фундаментальних праць, як «Радянська Україна» [1], «История технического развития угольной промышленности Донбасса» [2], «История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область» [3], «История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область» [4], «История рабочих Донбасса» [5] містяться окремі матеріали з питань розвитку невиробничої сфери. З джерельної бази багато уваги приділяється соціологічним дослідженням. Але у них здебільшого однобічно висвітлюються ті складні процеси, які відбувалися в соціальній сфері Донецького промислового регіону, наголос робиться тільки на позитивних моментах, тож можна стверджувати, що вони несуть на собі печать застарілої методології і підходів, які на сьогодні нарешті вже подолані у вітчизняній історичній науці.

Шлях приховування інфляційних процесів полягав у проведенні грошової реформи, яка й була здійснена в 1961 р. Формально відбувся обмін старих банкнот на нові у співвідношенні 10:1 при пропорційній зміні цін і заробітної платні. Істотне значення в бюджеті сімей мали виплати й пільги з суспільних фондів споживання – безплатне медичне обслуговування, безплатна освіта та різні види пенсій і допоміг. Ці виплати у 1960 р. склали 27,3 млн. крб., тобто були майже у шість раз більшими, ніж у 1940 р. [6, 537]. Але результати грошової реформи 1961 р. були такими ж, як і всі інші до цього – відчутне зменшення доходів населення. Ініціативи М. С. Хрущова, в тому числі й соціальні, викликали далеко неоднозначне ставлення навіть у самому середовищі вищого керівництва країни.

Критично оцінюючи плани партійно-державного керівництва країною в час, що досліджується, можна твердити, що заяви партійної верхівки, зроблені на XXII з'їзді КПРС, були відірвані від реального стану справ у країні. Рівень життя пересічних громадян був відверто низьким, що не могло не викликати невдоволення серед населення, яке в тому чи іншому вигляді проявлялося повсюдно й це не було секретом для керівництва країни і самого М. С. Хрущова.

Становище у вугільній промисловості Донбасу було показовим у плані соціальної політики радянської держави щодо працівників важкої промисловості. На її прикладі можна простежити стан і інших галузей народного господарства. Тарифна система посідала ключове місце в організації заробітної плати на підприємствах. Утім, на середину 1950-х рр. у галузях народного господарства накопичилася величезна кількість тарифних сіток,

що доходила приблизно до двох тисяч із різноманітною кількістю розрядів і діапазонів. У результаті тарифна система перестала виконувати притаманну їй роль регулятора в організації оплати праці. Реформування тарифної системи було проведене у 1956 – 1964 рр. Тарифні ставки робочих у різних галузях були підвищені на 30–70%, при цьому ставки нижчого розряду – на 60–80%. Була встановлена 8-розрядна (з початку 1960х рр. 7-розрядна) тарифна сітка оплати, а також єдиний вид преміювання – за виконання державного плану з видобутку вугілля та проходження підготовчих виробітків. Види оплати, які раніше використовувалися, з цього моменту скасовувалися.

З 26 жовтня 1943 р. було видано спеціальну постанову Державного Комітету Оборони, в якій, зокрема, було надано значні матеріальні переваги при нарахуванні заробітної плати шахтарям. До таких переваг слід віднести різноманітні форми додаткової оплати, встановлювався 7 і 6-годинний робочий день. Характерно, що з 1947 р. основним методом підвищення реальної зарплати було зниження цін. Починаючи з 1955 р., реальна заробітна плата робітників і службовців підвищувалася в основному шляхом збільшення грошових доходів.

У 1957 р. розпочалася реалізація широкої програми підвищення зарплати робочих і службовців: у 1961 р. відносно 1950 р. вона виросла в 1,3 рази, а з урахуванням виплат і пільг із суспільних фондів споживання – в 1,35 рази. [6, 510]. Утім, якщо поглянути на це диференційовано, то виявиться, що в 1953–1965 рр. середньомісячний заробіток робітників зріс на 61%, службовців – на 42%, а інженерно-технічних працівників тільки на 34% [7, 35]. Система оплати праці підривала матеріальне стимулювання саме інженерно-технічних працівників.

Реформаторська діяльність М. С. Хрущова суттєво вплинула на життя різних верств населення країни, у тому числі й на життя гірників. До цього часу головною метою внутрішньої політики держави було прагнення якомога швидше відновити промисловість після війни, тому найбільша заробітна платня була саме у працівників важкої промисловості, насамперед вугільної. Якщо вважати середню заробітну плату в промисловості за 100%, то оплата праці гірників у середині 1956 р. складала 128,34%, а в 1964 р. – 140% [8]. З наведених даних видно, що заробітна плата робітників вугільної промисловості в досліджуваній період збільшувалася і залишалася найвищою у промисловій галузі. Проте тут слід зазначити, що доходи некваліфікованих працівників були суттєво нижчими, ніж доходи кваліфікованих.

Загалом на 1965 р. середня заробітна плата робітників вугільної промисловості Донбасу в порівнянні з 1956 р. збільшилася на 40%. Середньомісячний заробіток робітників вугільної промисловості (у перерахунку на ціни після реформи 1961 р.) складав у 1956 р. – 121 крб., в 1957 р. – 153 крб., в 1960 р. – біля 172 крб., а в 1965 р. – 202 крб. У цілому заробітна плата робітників і службовців, зайнятих в народному господарстві Донецької області, з 1955 р. до 1965 р. збільшилася на 33% [9, 11].

Саме тут необхідно навести одне уточнення. Як ми зазначали вище, у шахтарському середовищі існував розрив між оплатою праці висококваліфікованих і некваліфікованих трудівників. За даними дослідників, зарплата останніх була на 73,97% нижче [7, 67]. Отже, використовуючи усереднені дані з архівів, істориків треба робити скидку на те, що такі високі зарплати, які фігурують у статистиці щодо гірників, отримували далеко не всі шахтарі. Разом із вищезазначеним треба відмітити, що вже в 1950-ті рр. виникло таке негативне явище, як невчасна виплата зарплати. На багатьох

підприємствах допускалися систематичні затримки зарплати іноді навіть на кілька місяців. Основною причиною невчасної виплати зарплати була систематична і в великих розмірах перевитрата фонду зарплати.

Особливо слід сказати про те, що в середовищі гірників, вочевидь, як ні в якій іншій промисловій галузі, був розповсюджений стаханівський рух. Праця стахановців, спрямована на значне збільшення виробничих показників, відповідним чином мала стимулюватися і матеріально, і морально. Стахановці отримували грошей удвічі більше, ніж навіть кваліфіковані робітники промисловості [7, 68]. Зрозуміло, що їхні прибутки теж ураховувалися статистикою і, природно, підвищували показник середньомісячної заробітної плати працівників вугільної промисловості, а відповідно досліднику слід враховувати й цю цілком зрозумілу погрішність у статистиці, що фіксувала доходи гірників у досліджуваній час.

Розвиток вугільної промисловості, як і будь-якої іншої галузі, безпосередньо залежав від підвищення матеріального зацікавлення у своїй праці гірників, що безпосередньо залежало не тільки від підвищення заробітної плати, а й від покращення умов шахтарської праці. І в другій половині 1950-х рр. влада провела систематизацію трудового законодавства.

Таким чином, праця шахтаря хоча й оплачувалася порівняно високо, але загрожувала виникненням того чи іншого професійного захворювання, рівень яких продовжував залишатися на досить високому рівні. Причиною цього насамперед були незадовільні умови праці, а єдиною компенсацією за поступову втрату здоров'я ставало лише спецхарчування.

Література

1. Радянська Україна. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1957. – 294 с.
2. История технического развития угольной промышленности Донбасса. В 2 т. / гл. ред. А. Н. Щербань. – К. : Наук. думка, 1969. – 608 с.
3. История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область. – К. : Глав. ред. УСЭ, 1976. – 940 с.
4. История городов и сёл Украинской ССР: Донецкая область. – К. : Глав. ред. УСЭ, 1976. – 992с.
5. История рабочих Донбасса. В 2 т. / гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К. : Наук. думка, 1981. – 428 с.
6. Ильичев Л. Ф. Очередные задачи идеологической работы партии / Л. Ф. Ильичев. – М., 1963. – 152 с.
7. Приходько М. П. Житло робітників Донбасу / М. П. Приходько. – К.:Наук. думка, 1964. – 108 с.
8. Хрущёв Н. С. // Большая Советская Энциклопедия : в 30-ти тт. – Изд. 3-е. – Т. 28. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1978.
9. Страною возвеличенный Донбасс: Очерки / Сост. З. Г.Лихолобова. – Донецк : Донбас, 1987. – 271 с.

Гузенко Юрій Іванович,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історіографії,
джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін
Миколаївського національного
університету імені В. О. Сухомлинського
м. Миколаїв

ДІЇ СУДЕН ЗАПОРОЗЬКОЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ТА ЛИМАНСЬКОЇ ГРЕБНОЇ ФЛОТИЛІЙ 7 ЧЕРВНЯ 1788 Р.: ДО ПРОБЛЕМИ ВІДНОВЛЕННЯ ПОДІЙ

Анотація: матеріал присвячено діям козацької та Лиманської гребних флотилій в бою з турецьким флотом 7 червня 1788 р. біля Очакова під час російсько-турецької війни 1787 – 1792 рр.

Ключові слова: запорожці, Чорноморська гребна флотилія, гребні судна.

Key words: Cossacks, rowing Black Sea fleet, rowboats.

Для деблокування взятого раніше в облогу російськими військами Очакова у квітні 1788 р. з Босфору вийшла турецька ескадра. Незважаючи на велику таємницю початку походу, російське командування дізналося про нього і розпочало підготовку. Слабкий Чорноморський російський флот не міг протидіяти ворогу і тому Г. Потьомкін наказав підготувати до дій Лиманську гребну та вітрильну ескадри, а також Чорноморську флотилію С. Білого.

Наприкінці березня 1788 р., за наказом Г. Потьомкіна, Лиманську гребну флотилію очолив французький принц на російській службі, контр-адмірал Нассау-Зіген. Він мав певний військовий досвід, хоча і не дуже вдалий: брав участь у нападі на Гібралтар. Очолити флотилію, Нассау-Зіген намагався організувати навчання та злагодити дії екіпажів. Але часу на це було обмаль і тому результати були невтішними: «Вчера принц Нассау приказал нам маневрировать, и несмотря на то, что не было волнения, ни одна простая шлюпка не могла поворачивать на другой галс без помощи весел или должна была поворачивать через форде-винд; я не нашел из числа дубель-шлюпок, а также из числа простых шлюпок ни одной отвечающей цели, исключая только шлюпки г. Константинова» [4, с.119]. Окрім вкрай недостатньої підготовки екіпажів, як ми бачимо, була ще одна суттєва проблема: погана якість суден. Вже після першого бою з турками, на початку червня 1788 р., Нассау-Зіген писав: «...суда, которыми я начальствую, дурно маневрируют, много дрейфуют; большей частью ходят на буксире, нам необходимо избрать короткий путь, когда мы захотим нападать» [4, с.135]. І далі: «Судна, составляющие мою флотилию, не так устроены, чтобы маневрировать в линии с кораблями, большая часть дурно слушается руля, уклоняется под ветер и только на буксире могут верно идти» [4, с.136]. Тобто мова йде про необхідність буксування російських суден ще до початку бойових дій.

У той же час ще в травні, в листі Г. Потьомкіну Нассау-Зіген писав про якості запорозьких суден Чорноморської флотилії С. Білого: «...велел вооружить 8-фунтовыми единорогами обе запорожские лодки, которые позволили мне оставить в моей флотилии. ... Лодки легки и самые пригодные для захвата мелких суден, приходящих в Очаков» [4, с.112].

Його підтримав і О. В. Суворов: «...против бусурманских судов представляется мне полезным направить в блокфорту мои запорожские судна, которые лишь одни способны к погоне».

Колишні запорожці і самі добре знали, що їхні човни набагато легші та маневреніші, ніж російські. Ще у березні 1788 р. контр-адмірал М. Мордвинов доповідав князю Г. Потьомкіну з Херсону: «По велению В. Св. предлагал я запорожцам суда в ведомстве нашем состоящие, но полковник Головатый нашел их неудобными, возвратил нам и прежние лодки; запорожцы желают иметь соленые дубы, которые они теперь отыскивают» [4, с.102].

Саме тому, Г. Потьомкін, який і сам дуже добре знав про гарні мореходні якості козацьких човнів, наказував у своєму ордері на початку травня: «Подтверждаю употребить всемерное старание, чтобы ..., в самой скорости отделаны были остальные для верных казаков лодки. Мореходные же по моему предписанию вооружить пушками, исправя на них все, что должно собственноручно как и те, за отрядом что от меня назначено в гребную флотилию тоже исправить» [4, с.111]. Наприкінці травня він писав у своєму ордері контр-адміралу М. С. Мордвинову: «Тотчас по доставлению к вам отправленных и отправляемых из Кременчуга лодок казачьих, старайтесь оные как найскорее привести в полную исправность, оснасткою и всем вооружением, не теряя ни мало времени» [4, с.123].

А вже 30 травня у своєму raporті Нассау-Зіген повідомляв Г. Потьомкіна: «... верные казаки прибыли ко мне в числе 1500 человек на 31 лодке, 10 из них будут вести мои брандеры. Я ими очень доволен» [4, с.123].

У середині травня 1788 р. турецька ескадра під керівництвом Джезаірлі Газі Хасан-паші кинула якір біля Очакова. При цьому 53 малі судна, включаючи 5 галер, 10 піноків та 15 канонірських шлюпок, підійшли до самої фортеці Очаків, що була занята потужним турецьким гарнізоном. Флот, що очолював Хасан-паша, встав на якір у морі, близько 10 – 15 миль від входу у лиман. Цей флот нараховував 45 вимпелів [1, с.38].

Через деякий час, вранці 7 червня 1788 р. турецька ескадра у складі 4 лінійних кораблів, 6 фрегатів, 47 галер та дрібних суден спробувала розбити російську ескадру, що блокувала Очаків з моря. Першими перед турками були розташовані 48 вимпелів під керівництвом контр-адмірала Нассау-Зігена, у глибині лиману знаходилися човни кошового С. Білого, ще далі – 12 вітрильних кораблів П. Джонса. До флотилії Нассау-Зігена входили 7 галер, 7 дубель-шлюпок та 7 канонірських плавучих батарей, 7 палубних ботів та брандер.

Першими в атаку пішли турецькі гребні судна, що намагалися вздовж берега атакувати відносно слабкий правий фланг ворога. У той же час турецькі лінійні кораблі та фрегати розпочали обстріл Лиманської флотилії.

Подальші події в різних джерелах подаються по-різному. Переважна більшість дореволюційних та сучасних російських військових істориків, посилаючись на

реляцію про перемогу Нассен-Зігена, «забули» про участь у подіях козацької флотилії С. Білого. У документі принц вказав серед героїв бою тільки себе та бригадира Алексіано. Лише український історик А. Кашенко вперше нагадав про справжніх героїв бою: «Під той час була велика хуртовина, і російські судна не могли йти проти вітру, так що туркам легко було пробити їх з великих гармат своїх кораблів. Тут-то заповожді й нагадали всьому світу свою давню славу. Не страхаючись турецьких гармат, вони вибігли на гребках з своїми байдаками наперед і, зачепивши російські судна линвами, потягнули їх на турків. Зачинався бій» [2, с.362].

Сильний вітер з моря та великі хвилі не давали можливості російським гребним суднам навіть рухатися вперед, не кажучи вже про виконання будь-яких маневрів. Вони ставали нерухомими мішенями для турецьких канонірів. І саме в цій критичній ситуації проявилися кращі, в порівнянні з російськими суднами, морехідні якості запорозьких чайок та підготовка їх екіпажів – С. Білий наказав козакам вийти попереду російських суден та взяти їх на буксир [3, с.20]. Намагання деяких російських дослідників пояснити ситуацію з буксуванням неможливістю використовувати при такій погоді вітрила на судах Нассау-Зігена безпідставні – під час морського бою судна, що мали весла, користувалися виключно ними. Використання вітру було ненадійним – він міг швидко змінити напрям. Що і підтвердили подальші події, коли турецький флот не зміг швидко вийти знову в море саме із-за зміни вітру і втратив кораблі, що сіли на мілину. Запорожці ризикували своїм життям – під щільним обстрілом турецьких кораблів буксування не дозволяло їм швидко проскочити простір, що прострілювався.

Використовуючи дим від турецьких гармат як прикриття, козаки прорвали стрій турецьких галер, за допомогою щільного вогню з мушкетів та гармат. Турецький флот спробував вийти з бою, але три турецькі фрегати сіли на мілину і були взяті козаками та росіянами на абордаж. Решті турецьких кораблів вдалося відійти. Капери П. Джонса довершили розгром, з флангу вдарили по турках судна бригадира Алексіано.

Незважаючи на справжній героїзм українських козаків, принц Нассау-Зіген після бою лише побіжно згадав їх у своїй реляції від 9 червня 1788 р.: «...старания бригадира Алексіано не мало содействовало нашей победе, этот славный офицер сам буксировал батареи и возбуждал своим примером запорожцев, которые с самого начала сражения беспрестанно буксировали под сильным огнем» [4, с.133].

Інше ставлення до запорожців виявив головнокомандувач князь Г. Потьомкін у своєму рескрипті на ім'я кошового, старшин і усього товариства. У ньому писалося: «Всякий опыт ревностного вашего к службе Ее Императорского Величества усердия, всякий подвиг, означающий вашу неустрашимость, производят во мне истинное удовольствие. И так, теперь чувствуя оное в полной мере, услышав о храбрых ваших деяниях во вчерашнем с флотом турецким сражении, сего я ожидал от вас, и вы совершенно оправдали мои заключения о людях верою православною и любовью к отечеству привязанных. Я объявляю вам мою благодарность и не премину о заслугах ваших засвидетельствовать перед монаршим престолом» [5, с.201].

Отже, під час бою 7 червня 1788 р. важливу роль зіграли запорожці на своїх суднах, без активних дій яких навряд чи російському флоту вдалося би перемогти, або перемогти з мінімальними людськими втратами.

Література

1. Грибовский В. Ю. Российский флот на Черном море. Страницы истории. 1696 – 1924 pp. – СПб. : Гангут, 2012. – 200 с.
2. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове: коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами / А. Кащенко. – К. : Національний книжковий проект, 2011. – 512 с.
3. Короленко П. П. Кошелевы атаманы Черноморского казачьего войска XVIII столетия. Историко-биографический очерк. – С.-Петербург. : Издание «Вестника Казачьих Войск», 1901. – 48 с.
4. Материалы для истории русского флота. – Часть XV. – Санкт-Петербург, 1895. – 597 с.
5. Черноморские казаки / И. Д. Попко; Черноморцы / П. П. Короленко. – М. : Вече, 2009. – 448 с.

Руднік Д. Г.

Аспірант кафедри історії України, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКИХ БОЯР

Ключові слова: боярське господарство, князівська служба, торгівля
Key words: boyar economy, princely service, trade

Боярство Київщини займало найбільш привілейоване положення між боярськими верствами так званої «Руської землі» завдяки його розташуванню в стольному місті. Це, без сумніву, значно підвищувало його роль у суспільно-політичному житті Київської землі. За поглядами М. М. Тихомирова, головною політичною силою в містах було боярство, яке спиралося на свої володіння поза містом [1, 71–72].

Існують дві точки зору відносно господарчої діяльності боярської верстви. Без сумніву, вони пов'язані з оцінкою вченими рівня розвитку феодальних відносин у Київській Русі. Перша, так би мовити, традиційна.

А. В. Гудзь-Марков підкреслює, що «Русь XII ст. із човнів та сідел пересіла до вогнищ у замках, розкиданих по гарних садибах і містах» [2, 227]. За висновками С. Б. Веселовського, дружинники, «княжі чоловіки» різних чинів, з незапам'ятних часів іноді володіли «селами», але землеробство в їхньому господарстві не було розраховано на збут [3, 49].

Цьому є підтвердження у літопису, який повідомляє, що князь Мстислав «распусти дружину по селом» [4, 238]. Без сумніву, це були представники старшої дружини, тобто боярської верстви населення Київщини. Аноблювання міністеріалітету в різних землях Київської Русі відбувалося у набагато пізніші часи.

Археологічні дослідження доводять, що в економічному і соціальному житті Київської Русі відбулися значні зміни, особливо наприкінці XI – у першій половині XII ст. Більшість київських бояр мали свої садиби в сільській місцевості. Про боярські замки свідчать археологічні дані. Так, у межириччі Дніпра і Десни, на площі понад

2 тис. кв. км виявлено 24 городища і 120 неукріплених селищ IX–XIII ст. Розміри їх досить значні – від 2–3 до 10–12 і навіть 17 гектарів [5, 165].

Є й інша точка зору відносно головних джерел збагачення боярських верств населення. Так П. С. Стефанович дійшов висновку, що на першому місці була не експлуатація земельних володінь (вотчини), а збагачення за рахунок військової і адміністративної служби князю [6, 180]. Дійсно, військова служба була головним обов'язком бояр.

Звісно, що з початком феодальної роздробленості князі завжди виконували волю місцевих феодалів. Ю. М. Теплицький підкреслює, що ініціаторами уособиць були скоріше за все не самі князі Рюрикового дому, а оточуючі їх люди, які кормилися біля князів і домагалися певної роботи, тобто війни з сусідами, з якими вони суперничали в боротьбі за владу [7, 153]. Також світ елітних прошарків населення не обмежувався васально-ленними відносинами і експлуатацією залежного селянства. Такі відносини можуть приймати різні форми. Важливими для взаємин князя і принципів боярської служби був обмін дарами і послугами [6, 183].

П. В. Лукін звертає увагу на той факт, що пирування відбувалися як із вузьким колом осіб, коли збирались князь і дружина, а також із більшим числом народу. Участь у княжих пирах сприймалась як самоствердження представників місцевого боярства [8, 167]. Важливу роль відігравав звичай обміну подарунками. Пикладом «політичного» пиру П. В. Лукін називає сумісну їжу 1151 р. у Києві, де були не лише бояри Ізяслава Мстиславича, угорські «мужи» (бояри) але і «всі княини» [8, 169–170].

Писемні джерела свідчать, що київські бояри мали великі багатства. Так, Києво-Печерський патерик повідомляє, що боярин Іоанн «разболѣвся, остави сына своего Захарію 5 лет суца. И призва игумена Никона и разда имене свое нищим, и часть сыновню дасть Сергію: 1000 гривень сребра и 100 гривень злата» [9, 12].

Будували бояри за свій кошт церкви. Києво-Печерський патерик констатує: «Мнози бо монастыреве от царь и отъ боярь и отъ богатства поставленіи» [9, 19] Давали бояри церкви й великі дари. Той же Захарія напередодні смерті надав церкві святого Іоанна Предтечі «2 000 гривень сребра и 200 гривень злата» [9, 13]. Звісно, що насправді багатства київських бояр було набагато більшим.

Київські бояри брали участь у торгівлі, оскільки місто було великим центром торговельної діяльності, через який проходило кілька торгових шляхів, у тому числі і міжнародні. Боярські верстви Києва приймали активну участь у работоргівлі. С. Б. Веселовський дійшов висновку, що у представників дружини господарство велося головним чином за допомогою рабів, без значних витрат самого землевласника. Якщо на землі дружинника сиділи його слуги і різні залежні люди, вони господарювали на свій страх і ризик, а за користування землею, захист і заступництво землевласника-дружинника несли різні служби і платили своєму «государю» натуральні доходи [3, 49].

Боярство, спираючись на свій потенціал, відіграло значну роль у політичному житті Київщини. Б. О. Рибаків зазначає, що головною силою в київському князівстві було боярство, яке уклало з князями «ряд» і запровадило «цікаву систему дуумвірату», яка протрималася другу половину XII ст. Коли одночасно запрошувались князювати до Києва представники ворогуючих династій, «почасти усувалися уособиці й встановлювалася відносна рівновага» [10, 311].

Таким чином, боярські верстви Київщини використовували всі можливості для власного збагачення (вотчинне землеволодіння, князівська служба, торгівля). Як представники старшої дружини, бояри на місцях не лише організовували господарчі процеси, контролювали данину, але й були проводирями князівської політичної лінії в різних куточках Київської Русі.

Література

1. Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. // М. Н. Тихомиров Древняя Русь. – М.: Наука, 1975. – С.32–42.
2. Гудзь-Марков А. В. История славян / А. В. Гудзь-Маоков. – М.: ВИНИТЦ, 1997. – 488 с.
3. Веселовский С. Б. Исследование по истории класса служилых землевладельцев / С. Б. Веселовский. – М.: Наука, 1969. – 584 с.
4. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // ПСРЛ – Т.1. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 497 с.
5. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К.:Абрис, 1996. – 360 с.
6. Стефанович П. С. Боярская служба в средневековой Руси / Стефанович П. С. // Феодализм: понятие и реалии. Материалы круглого стола. Москва, 25 апреля 2005 г. – М.: ИВИ РАН, 2008. – С. 163–179.
7. Теплицкий Ю. М. Славянство в контексте геополитических отношений «Запад-Восток» на рубеже X–XX столетий / Ю. М. Теплицкий. – Луганск: Изд-во Восточноукр. гос. ун-та, 1998. – 304 с.
8. Лукин П. В. Праздник, пир и вече: к вопросу об архаических чертах общественного строя восточных и западных славян / П. В. Лукин // Феодализм: понятие и реалии. Материалы круглого стола. Москва, 25 апреля 2005 г. – М.: ИВИ РАН, 2008. – С. 163–179.
9. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д. І. Абрамович. – К.: Час, 1991. – 280 с.
10. Рыбаков Б. А. Рождение Руси / Борис Рыбаков. – М.: «Аиф Принт», 2004. – 447 с.

ДИНАМІКА НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1940–1970 РР. У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОЇ СФЕРИ ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

У статті на основі архівних матеріалів та доступної історіографічної бази аналізуються основні аспекти динаміки населення Тернопільської області 1940–1970 рр.

Ключові слова: структура населення, Тернопільська область, сільське господарство, промисловість, міграція, депортація.

Keywords: population structure, Ternopil region, agriculture, industry, migration, deportation.

Розуміння особливостей сучасного розвитку українського суспільства не можливе без детального історичного аналізу демографічних процесів, зокрема, ґрунтового вивчення динаміки чисельності населення, формування його статевовікового та соціально-етнічного складу, змін у структурі професійно-галузевої зайнятості. Це передбачає першочерговий аналіз демографічних змін, які відбувалися у структурі суспільства упродовж другої половини ХХ ст.

Вивчення динаміки населення Тернопільської області передбачає характеристику її кількісного складу у контексті політичних, економічних та соціальних перетворень. Водночас необхідно дослідити зміни, що мали місце у відтворенні населення області, а також відслідкувати позитивну динаміку демографічних процесів, що були порушені Другою світовою війною, повоєнною відбудовою та індустріалізацією.

Необхідність глибокого вивчення комплексу демографічних проблем вимагає використання не тільки теоретичних напрацювань науковців, а й залучення конкретних статистичних даних. Вимога продиктована методологією дослідження означуваної проблеми.

Детальну інформацію щодо соціально-економічних змін у краї подано в статистичних збірниках Центрального Статистичного Управління Тернопільської області (ЦСУ) 1957, 1962, 1967 та 1972 рр. [17, 18, 19, 20], та у праці під редакцію В. Жученко “Демографічний розвиток Української РСР. (1959–1970 рр.)” [11].

Процес соціально-економічного розвитку Тернопільської області у досліджуваній період відображено у кандидатських дисертаціях Б. Буяка [1] та А. Кидачука [15]. В контексті означуваної проблеми варто відзначити статті В. Наулка [22], Б. Заставецького [14], В. Товкуна [29].

Праця Івана Терлюка “Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.)” [28] розкриває роль росіян у різних сферах життя західноукраїнського регіону та характеризує їх особливий соціальний статус.

Окремі відомості щодо кількості, етнічного та мовного складу населення західноукраїнських земель містяться у документах, що залишилися після радянських переписів населення 1959, 1970 рр. [23, 24].

Джерельною базою дослідження є дані фонду Р-1: “Статистичне управління Тернопільської області, м. Тернопіль” 1940–1941, 1944–1987 рр. Саме на основі архівних матеріалів можна робити певні висновки щодо кількісних показників та простежити демографічну ситуацію області. Однак, використовуючи зазначенні джерела, необхідно враховувати численні ідеологічні нашарування статистичних даних, планові приписи та рознарядки.

Метою дослідження є комплексне вивчення динаміки соціальної та етнічної структури населення Тернопільської області 40-х–70-х років ХХ ст. в контексті розвитку промислової сфери та сільського господарства.

Об’єктом дослідження виступають демографічні та соціальні процеси на території Тернопільської області у 40-х–70-х роках ХХ ст.

Предметом дослідження є з’ясування демографічних змін та динаміки етнічної структури населення досліджуваного регіону у визначений період.

Територія Тернопільської області є доволі однорідним етнічним, економічним та соціальним середовищем. Однак можна констатувати незначні відмінності у демографічних процесах, що пов’язані з особливостями ведення обліку населення в історично обумовлених та чітко виражених етнографічних зонах: Східної Галичини та Волині.

Варто наголосити, що радянські демографи намагалися уникати використання етнічного районування територій і увели в науковий обіг термін демографічні зони з чіткою прив’язкою до територіального поділу. Так, територія нашої області входила до складу Західної демографічної зони разом з Волинською, Закарпатською, Івано-Франківською, Житомирською, Львівською, Рівненською, Чернівецькою та Хмельницькою областями [12, 11].

Володимир Кубійович у праці: “Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1 січня 1939” подає дані про кількісний та етнічний склад населення. Так, станом на перше січня 1939 р. населення галицької частини області становило 1230160 осіб, з яких 742430 чол. були українцями. Польське та єврейське населення – 146005 та 95125 осіб відповідно. Кількість німецького населення дорівнювала 1280 особам. Окрему групу становили так звані латинники в кількості 244135 чоловік [17, 24]. Варто наголосити, що термін “латинники” досить гнучкий, оскільки включає в себе тих римо-католиків, які вживали українську мову, і тих, які визнавали себе українцями [26, 255].

Про кількість населення волинської частини області, а саме Кременецького повіту, ми дізнаємося з монографії Г. Чернихівського “Кременеччина від давнини до сучасності” [30]. Згідно даних автора, у Кременецькому повіті нараховувалось 221950 мешканців [30, 119].

Станом на 1939 рік населення області в її сучасних межах становило 1452110 осіб. Однак, існують і інші дані: згідно інформації, яку подає статистичний збірник ЦСУ за 1972 р. кількість населення області у її теперішніх межах становила 1413 тис. [22, 7].

Під час Другої світової війни німецька окупаційна влада провела скорочений перепис населення 1943 р., але опублікувала лише числа населення по громадах [17,

11]. Дані ці є доволі обмеженими, а по деяких територіях подані приблизно без врахування місця проживання особи, окрім того, зібраний матеріал носив фрагментарний характер.

У 1942–43 роках у статистичному бюро Українського Центрального Комітету у Львові опрацьовано картотеку для всіх громад в Галичині з нанесенням вислідів урядових переписів, церковних шематизмів (як гр.-кат., так і римо-кат.) і рукописних матеріалів німецьких переписів в Ген. Губернії [17, 11].

Друга світова війна та перші повоєнні роки наклали відбиток на динаміку руху населення області. Частина населення була вивезена на примусові роботи на німецькі території, з якої повернулися в силу певних обставин не всі. З приходом радянської окупаційної влади у 1944 р. розпочався масштабний процес добровільно-примусового переміщення населення західноукраїнських земель в глибинні території Радянського союзу.

Тернопільський дослідник М. Сивирин показав демографічні процеси, що відбувалися у регіоні під впливом радянської тоталітарної системи та безпосередньо залежали від політичної волі вищого партійного керівництва. Дисертаційна робота автора: “Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст.” [27] дозволяє прослідкувати процес уніфікації етнічної структури населення до початку 50-х рр. XX ст., а також демонструє процес радянізації західноукраїнських областей.

У праці під редакцією В. Жученка “Демографічний розвиток Української РСР (1959–1970 рр.)” [11], колектив науковців наголошує на факторі завершення переходу населення Української РСР на новий режим відтворення, що характеризувався малодітністю і відносно невисокими темпами природного приросту [11, 4]. В подальшому цей період радянські демографи назвали “всезагальним переходом до інтенсифікації демографічного відтворення” [11, 4].

Новий етап розвитку виробничих відносин безпосередньо вплинув на динаміку населення. Проте, проведене дослідження дозволяє зробити висновок про невідповідність між рівнем матеріального становища та демографічного відтворення населення.

У фондах тернопільського держархіву зберігається інформація, яка відображає характерні економічні процеси, що відбувалися у сільськогосподарській сфері Тернопільської області. Їх аналіз дозволяє показати процес соціально-економічних перетворень у селі, що відбувалися в контексті розвитку сільського господарства.

У листі керівника відділу статистики тов. Гичко І. від 1 липня 1953 р. говориться про зменшення в цьому році числа колгоспів з 882 до 829 що було обумовлено укрупненням окремих колгоспів [2, арк. 1]. Подібні тенденції до скорочення колективних господарств зберігалися з початком 60-х рр. XX ст. у ході перебудови сільського господарства. У 1961 році їх кількість становила 523, із загальним числом членів 596 тис., де працездатне населення становило 406,2 тис. осіб [8, арк. 2 зв.].

Однією із характеристик динаміки населення є його міграційна активність. Міграційні процеси, що охопили територію Тернопільської області досліджуваного періоду залежали від партійних директив, рознарядок та планів розвитку народного господарства. Лише незначна частина мігрантів добровільно покидала території свого проживання.

Російський дослідник П. Полян у своїй праці “Не по своїй волі. Історія і географія примусових міграцій в СРСР” [25] акцентує увагу на відсутності добровільного характеру таких міграцій та наголошує: “Держава впливає на обставини і фактори індивідуального прийняття рішення про переселення, саме таким чином, яким вона, держава, хотіла його бачити” [25, 14].

Володимир Кіцак у роботі “Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація” [16] наголосив на примусовості та жорсткості такої міграції.

Валерій Товкун зазначає, що планування механічного переміщення населення повинно спиратися на вивчення потреби в сучасних і майбутніх потребах в трудових ресурсах районів, міст та областей [29, 34]. Для Української РСР була характерна диспропорція у потребі трудових ресурсів, що була обумовлена концентрацією великих промислових об’єктів на території східної України. Цю перевагу сходу могла б нівелювати поява нових промислових підприємств у західному регіоні країни.

Введення в експлуатацію нових підприємств чи збільшення потужностей уже існуючих у Тернопільській області викликало появу внутрішньообласних міграційних потоків. Проте, навіть стрімкий процес індустріалізації області не зумів стримати процес зовнішньої міграції населення.

Згідно даних про мятникову міграцію працівників на 1 липня 1967 р. кількість осіб, що проживають у Тернопільській області, а працюють у інших становила 2377 ос. [3, арк. 19–37]. Причому, їх переважаюча частина була працевлаштована у сусідніх областях.

На загальнодержавному рівні міграційно привабливими були східні області країни, однак вони були географічно віддаленими, що викликало значні логістичні труднощі. Далеко не кожна міграція відповідає інтересам усього суспільства. Як правило переміщення на схід було організованим та контрольованим владою. Зворотне переміщення ніхто не організував і не стимулював, але, як свідчить аналіз, мало значні розміри [29, 39].

У даному контексті потрібно відмітити негативне сальдо механічної міграції населення регіону у співвідношенні до інших областей республіки. Так, для прикладу, в 1964 р. кількість громадян, що виїхали в Донецьку область на 687 осіб була більшою, ніж у зворотному напрямку [5, арк. 5 зв.]

Таким чином, проведене дослідження дозволяє констатувати, що зміна кількості населення Тернопільської області, його соціальної структури безпосередньо залежали від реалізації ряду політичних та економічних перетворень. Для досліджуваного періоду характерні масштабні трансформації у демографічній та соціальній картині регіону. У динаміці населення Тернопільської області 1940-1970-х років виділяються міграційні процеси, що охопили не лише територію регіону, але й вийшли далеко за його межі. Розвиток промислової сфери і перехід до колективної форми господарювання у селі спричинили зміни, що дозволили населенню активно переміщуватися. Варто наголосити, що частина міграцій носила примусовий характер.

Список використаних джерел

1. Буяк Б. Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944–1950-х років (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей). Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – 257 с.

2. Державний архів Тернопільської області (ДАТО) Ф. Р-1. Статистичне управління Тернопільської. Сектор праці, Оп. 3, С. 290, А. 1.
3. ДАТО, Ф. Р-1, Оп. 3 С. 2571, А. 19-37.
4. ДАТО, Ф. Р-1, Оп. 3, С. 276, А. 1.
5. ДАТО, Ф. Р-1, Оп. 3, С. 1075, А. 5.
6. ДАТО, Ф. Р-1, Оп. 7, С. 30, А. 3.
7. Там само, А. 11.
8. ДАТО, Ф. Р-1, Оп. 7, С. 52, А.2 зв.
9. ДАТО, Ф. Р-1, Оп. 7, С. 6, А. 2.
10. ДАТО, Ф. Р-1, Оп. 7, С. 82, А. 1-20.
11. Демографічний розвиток Української РСР. (1959-1970 рр) / ред. Жученко В. С., Бурлин В Ф. – К. : Наукова думка, 1977. – 222 с.
12. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: [у 3 т.]. – Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян “Місіонер”, 1996. – Т 1. – 1939 – 1945 рр. – 752 с.
13. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: [у 3 т.]. – Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян “Місіонер”, 1998. – Т 2. 1946 – 1947 рр. – 540 с.
14. Заставецький Б. І. Міграція сільського населення та їх вплив на людність населене них пунктів тернопільської області // Економічна географія [ред. Лукашевич Л.]. – Вип. 14 : міжвідомчий науковий збірник. – К. : В-во Київського університету, 1974. – С. 64-70
15. Киданюк А. В. Соціально-економічні та культурні процеси у селі упродовж 1944-1950 рр. (на матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей). Дис. ... канд. іст. наук – Тернопіль, 2011. – 221 с.
16. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація Дис. ... канд. іст. наук – Тернопіль, 2002 – 243 с.
17. Кубійович В. М. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1. 1. 1939. – Вісбаден, 1983. – 174 с.
18. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / за ред. Аверченко М. В. – Львів :Держстатвидав, 1962. 281 с.
19. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / за ред. Аверченко М. В. – Тернопіль :Облвидав, 1957. – 271 с.
20. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / за ред. М. Аверченко. – К. : Статистика, 1967. – 204 с
21. Народне господарство Тернопільської області: статистичний збірник / за ред. Аверченко М. В. – К. : Статистика, 1972. – 224 с
22. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К. : Наук. думка, 1965. – 276 с.
23. Підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року : Українська РСР / ЦСУ при Каб. Мін. СРСР. – М. : Держстатвидав, 1963. – 210 с.
24. Підсумки Всесоюзного перепису населення 1970 року : Чисельність населення СРСР, союзних та автономних республік, країв і областей / ЦСУ при Каб. Мін. СРСР. – М. : Статистика, 1972. – 176 с.
25. Полян П. М. Проти своєї волі... Історія та географія примусових міграцій в СРСР. – М. : Меморіал, 2001. – 368 с.

26. Пунько Л. Т. “Перехідні групи” Галичини (1919–1939 рр.): дилема вибору національної ідентичності // Науковий часопис Національного педагогічного інституту імені М. П. Драгоманова. Серія: Історичні науки. – Вип. 6 : збірник наукових праць. – К. : Вид-во Національного педагогічного ін-ту імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 254–262.
27. Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2004. – 188 с.
28. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). (Етносоціальне дослідження). – Львів : Центр Європи, 1997. – 176 с.
29. Товкун В. І. Міграція населення і територіальний перерозподіл трудових ресурсів/ Валерій // Розміщення продуктивних сил Української РСР [ред. Бухало С.]. – Вип. 5 : міжвідомчий науковий збірник. – К. : Вид Київського університету, 1966. – С. 34-40
30. Чернихівський Г. І Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець : Папірус, 1999. – 320 с.

П.Я.ДОРОШЕНКО: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадської діяльності відомого історика та громадсько-політичного діяча П.Я.Дорошенка (1858–1919 рр.)

Ключові слова: П.Я.Дорошенко, губернія, комісія, пансіонат, земство, лікар, мистецтво.

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественной деятельности известного историка и общественно-политического деятеля П.Я.Дорошенко (1858–1919 гг.)

Ключевые слова: П.Я.Дорошенко, губерния, комиссия, пансионат, земство, врач, искусство.

The article is devoted to analysis of P.Doroshenko's activity. The period of life since 1858 till 1919 is analyzed. P.Doroshenko is a famous historian and political figure.

Key words: P.Doroshenko, commission, , province, holiday hotel, zemstvo, doctor,art.

Петро Якович Дорошенко (1858–1919) – відомий історик, громадський і культурний діяч не лише Чернігівщини, але й України в цілому. Втім, його життєвий шлях та громадська діяльність не знайшла належного відображення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу висвітлити цю проблему.

П.Я.Дорошенко народився 22 жовтня 1858 р. на хуторі Дорошенків на межі Глухівського й Новгород-Сіверського повітів Чернігівської губернії (нині с. Дорошенкове Ямпільського району Сумської області). Хутір знаходився в дуже глухій місцевості, з усіх боків оточений лісом, за 50 кілометрів від міста Глухова.

Родина Дорошенків оселилась тут наприкінці XVII ст. П.Я.Дорошенко належав до гетьманського роду, його предком був гетьман Михайло Дорошенко. Володіння цим хутором почалось з того часу, коли один з Дорошенків, сотник ямпільський Василь Дорошенко – один з онуків гетьмана Михайла Дорошенка і двоюрідний брат гетьмана Петра Дорошенка, дістав 1696 р. від гетьмана І. Мазепи універсал на володіння „пустотами на річці Кремлі”. Цей універсал зберігався у родині, як родинна коштовність[1,110].

Батько П.Я.Дорошенка мав велику сім'ю: сім синів і три дочки. П.Я.Дорошенко був наймолодшим серед братів [2,21]. Незважаючи на хуторянське життя, він уважно слідкував за подіями культурно-освітнього розвитку України, виписував і купував газети, журнали, книги, зібрав значну бібліотеку. Як всім його братам, П.Я.Дорошенку пощастило навчатися у Новгород-Сіверській гімназії, де він здобув середню освіту. Юному П.Я.Дорошкові талановиті викладачі прищеплювали любов до історії рідного краю, та й взагалі родина Дорошенків шанувала пам'ять про рідне минуле [1,112].

У 1875 р. П.Я.Дорошенко закінчив гімназію і вступив на медичний факультет Київського університету Св. Володимира. Невідомо, чому саме він обрав цей фах,

коли цікавився історією, археологією та історією мистецтва.

У студентські роки він пристав до Української студентської громади і був у близьких стосунках з членами революційної організації „народовольців”, особливо з відомим народовольцем В.Михайловим. У Києві він познайомився з відомими українськими діячами, такими як професор

В. Антонович, В. Науменко, О. Кістяківський. Він з захопленням слухав лекції з історії українського козацтва професора В. Антоновича. Однак П.Я.Дорошенко не захопився революційним рухом, його тягло більше в бік культурно-національної діяльності. У 1884 р. П.Я.Дорошенко закінчив університет. Як медик-хірург він виявив себе з найліпшого боку і був залишений при кафедрі хірургії. Але П.Я.Дорошенко незабаром залишив Київ, одружившись з дочкою глухівського повітового маршалка Марією Маркович. Вона теж навчалась у Києві і була улюбленою ученицею М.В.Лисенка. Марія Парменовна Маркович виросла в старовинній маєтку своїх батьків – селі Сваркові під Глуховом. Це була сім'я з культурними українськими традиціями. Діставши посаду повітового земського лікаря, П.Я.Дорошенко оселився у рідному Глухові і віддався професії практикуючого лікаря. На цій посаді він працював понад 20 років [1,112].

П.Я.Дорошенко брав активну участь у громадському житті не лише Глухова, а й Чернігівської губернії. Неодноразово з 1890 р. він обирався гласним Глухівського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань і брав активну участь у роботі численних земських комісій – з медичної, народної освіти, будівельної, емеритальної, по влаштуванню Музею українських старожитностей у Чернігові, очолював постійну музейну комісію губернського земства [3].

Голова Глухівської повітової земської управи В.М. Аммосов відзначав, що коли він відвідував повітову лікарню, то там завжди був лад, оскільки П.Я. Дорошенко відповідально ставився до своїх обов'язків завідувача лікарні. Він поєднував посаду міського лікаря і лікаря земської лікарні. Ревізійна комісія, яка доповідала на земському зібранні про стан лікарні, дякувала лікареві П.Я.Дорошенку за гарний стан лікарні та якість харчових продуктів для хворих [4, 271].

Міська управа дуже часто зверталась до П.Я. Дорошенка за наданням медичної допомоги вдома мешканцям міста, і жодного разу він не відмовив. На своїх конях, у будь-яку погоду, в бездоріжжя поспішав він на допомогу хворим. Місцеве населення з повагою ставилось до молодого лікаря [5, 5].

Крім того він брав активну участь у роботі медичної комісії земства. У вересні 1899 р. повітове земське зібрання доручило П.Я.Дорошенку керувати будівництвом інфекційного відділення лікарні в Глухові. Почати будівництво було потрібно терміново, на це було виділено кошти в розмірі 6680 крб. [4,270]. У 1899 р. Глухівське земство збільшило витрати на медикаменти. Так кошторисом на їх придбання було заплановано 6000 крб., а у 1898 р. на медикаменти було використано 5345 крб. Гласні П.Я.Дорошенко і Я.Є.Тарасов запропонували зібрати всіх земських лікарів, а також усіх лікарів Глухова, щоб скласти список потрібних медикаментів, але менш дорогих, які будуть купувати для Глухівського земства. 30 вересня 1900 р. голова земського зібрання В.П.Кочубей погодився з їхньою пропозицією, оскільки це зберігало матеріальну зацікавленість земських платників, а якщо ж було корисно земству, зобов'язати управу терміново почати закупівлю медикаментів за кордоном [6, 266].

П.Я.Дорошенко турбувався про здоров'я мешканців міста. У 1903 р. він брав участь у обговоренні питання про заснування санаторія для службовців Глухова. Але він висловив думку, якщо й засновувати санаторій, то десь у Новгород–Сіверському повіті [7, 40]. П.Я.Дорошенко надавав матеріальну допомогу фельдшерам, які працювали в його лікарні [8, 289].

Він вболівав за професійні медичні кадри в Глухівському земстві. Так, за його пропозицією була виділена стипендія М.Г.Сердюковій і О.Д.Карпенко у розмірі 50 крб. кожній для вступу до медичного інституту, але за умови, що вони після закінчення відпрацюють цю стипендію у Глухівських земських медичних установах. Також він пропонував направити декілька сільських жінок для навчання повивальній справі, оскільки такі спеціалісти були вкрай необхідні населенню повіту [6, 295].

Проводив П.Я.Дорошенко і активну профілактичну роботу, тому йому, як земському лікарю, було доручено скласти коротку і доступну пам'ятку про пастерівське лікування сказу. 30 вересня 1900 р. повітове земське зібрання ухвалило повідомити через парафіяльних священиків про важливість пастерівських щеплень і терміново їх робити, щоб попередити епідемію [6, 271]. Відвідавши Глухів 1906 р., чернігівський губернатор М. М. Родіонов високо оцінив діяльність земського лікаря П. Я. Дорошенка [5, 5].

Працюючи в Глухові лікарем, П.Я. Дорошенко у вільний час вивчав історію та культуру рідного краю, збирав пам'ятки української старовини, книги та документи. Згодом він влаштував у своїй оселі музей і архів, який мав навіть зошити „Щоденника” Якова Марковича.

Всього себе П.Я. Дорошенко віддав тому, щоб збирати розсіяні по маєтках папери і рукописи про українську минувшину. Він кинувся рятувати, що можна, не шкодував для того зусиль і коштів. Так складалася його безцінна колекція українських старожитностей. Тут були універсали всіх гетьманів з їх власноручними підписами та інших керманичів козацької України. Документи ними були успадковані також від батька і діда, дещо купував сам, дещо дарували люди. Були рукописи М.Гоголя, П.Куліша, М.Максимовича [9, 100].

П.Я. Дорошенко створив не тільки архів документів, але й зібрав друковану книжкову продукцію, що стосувалась України. Дорошенківська бібліотека мала всі видання М.І.Костомарова, П.О.Куліша, О.М.Лазаревського (включно з окремими відбитками, які друкувалися вкрай обмеженим накладом), усі видання Київської археографічної комісії, Чернігівського губернського статистичного комітету, а також номери журналів „Основа”, „Киевская старина”, альманаху „Молодик”. Бібліотекою користувалися історик Ф.М.Уманець при підготовці монографії „Гетьман Мазепа”, історик О.М.Лазаревський при написанні „Опису Старої Малоросії”. Колекція мала вироби зі срібла та українського скла, порцеляни, побутові речі, портрети історичних діячів України (гравіровані портрети гетьманів з XVII ст., олійні портрети гетьманів, кілька малюнків Т.Г.Шевченка)[1, 112]. Не без підстав П.Я.Дорошенка згодом називали видатним знавцем української старовини, давнього побуту.

Помітний внесок П.Я.Дорошенка у створення краєзнавчого музею в Глухові. Необхідність створення в Глухові краєзнавчого музею відчувалась давно. У Західній Європі кожне невеличке старовинне містечко мало свій музей, а Глухів не мав. Це дуже турбувало П.Я.Дорошенка.

6 листопада 1901 р. у Ніжині помер заступник голови Ніжинського окружного суду, громадський діяч та колекціонер М.В.Шугуров, який впродовж життя зібрав цінну бібліотеку та прекрасну колекцію малюнків і картин з українського побуту [10, 104]. У вересні 1902 р. вдова М.В.Шугурова подарувала Глухівському земству бібліотеку свого чоловіка та інші речі з його колекції. П.Я.Дорошенко підкреслив, що такий дарунок став би основою колекції Глухівського музею. Незабаром ця колекція була перевезена з Києва [7, 214].

Створення музею тривало майже півтора роки. Увесь тягар роботи взяв на свої плечі П.Я.Дорошенко. Він був ініціатором і головним організатором створення музею. Несподіваним був результат звернення до населення Глухівщини з проханням допомогти у збиранні експонатів. Щедро дарували і дворяни, і селяни. Вагомий внесок зробив і сам П.Я.Дорошенко, передавши чимало медалей, монет та інших речей музею [11,13]. Відкрити музей запланували в новоспоруджуваному будинку міської бібліотеки, в одній з чотирьох його кімнат. 18 червня 1903 р. будинок було освячено, і краєзнавчий музей відкрили. 25 вересня 1903 р. на засіданні Глухівського повітового земського зібрання було підкреслено, що це було зроблено завдяки турботам П.Я.Дорошенка як керівника справою. Зібрання висловило йому подяку і обрало його першим головою музейної комісії [7,214].

Створення музею в Глухові збагатило П.Я.Дорошенка досвідом, який він використував пізніше, коли займався музейною роботою у Чернігові. У Глухові він почав публікувати статті у місцевій пресі, наприклад, про Волокитинську порцелянову фабрику А.М. Миклашевського. Ця фабрика славилася своїми мистецькими виробами.

В 1906 р. П.Я.Дорошенко переїхав до Чернігова, де прожив до літа 1918 р. Він став співробітником Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

9 квітня 1906 р. його обрали делегатом XIV Археологічного з'їзду, а напередодні обрали до складу Розпорядчого комітету з'їзду [12, 85]. Авторитет П.Я.Дорошенка в архівній комісії як знавця місцевої старовини був доволі високим і його обирають другим товаришем голови архівної комісії. На засіданні, яке відбулося 7 червня 1909 р., П.Я.Дорошенко разом з відомими діячами комісії Є.О.Корноуховим, П.М.Добровольським, В.А.Шугаєвським був обраний до створеної архівної підкомісії – спеціального постійного органу Чернігівської архівної комісії [13, 64]. В цей час він починає писати статті у чернігівських періодичних виданнях [14, 590].

П.Я.Дорошенка як історика та колекціонера ввели до складу спеціальної комісії, що розглядала питання об'єднання чернігівських музеїв. Так, 7червня 1909 р. на засіданні архівної комісії розглядалось питання про злиття музейних колекцій. На той час у Чернігові існувало 3 музеї: Історичний музей архівної комісії, відкритий у 1896 р., Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського, створений у 1899 р. і Музей церковних старожитностей при духовній семінарії, створений у 1907 р. Усі музеї прагнули до однієї мети – збирання та зберігання пам'яток старовини та служіння культурно–просвітницьким цілям, надаючи можливість населенню міста оглядати зібрані пам'ятки. В усіх музеях була значна кількість пам'яток писемності, по яких можна було вивчати минуле рідного краю. Нарешті, при музеях були особливі зібрання книг історичного змісту, ґрунтовні видання археологічних, археографічних, історичних та інших вчених товариств, комітетів і комісій, необхідних для

використання в наукових та інших цілях. П.Я.Дорошенко уважно ознайомився з колекціями всіх музеїв Чернігова, і зробив висновок, що особливої, суттєвої різниці між ними не було, але майже у всіх була відсутня класифікація. Виникало багато сумнівів щодо об'єднання музеїв. П.Я.Дорошенко запропонував, що поки немає об'єданого обласного музею, немає власної юридичної особи музею, неможливо відмовитися від права власності на колекції [13, 55].

Робота в архівній комісії сприяла науковому зростанню П.Я.Дорошенка. Заняття краєзнавством та історією допомогли йому розширити свої знання з історії України. 27 березня 1910 р., на засіданні комісії П.Я.Дорошенко запропонував скласти список важливих місць та населених пунктів губернії, цікавих у військово-історичному відношенні, і розробити програму їх дослідження та вивчення. На його думку, потрібно було починати вивчення з епохи козацьких війн початку XVII ст. або з більш давньої епохи [13, 66].

Улітку 1910 р. було вирішено дослідити деякі міста. П.Я.Дорошенко пропонував почати з Новгород-Сіверського, Стародуба, Колядина. На тому ж таки засіданні він був обраний головою комісії, яка повинна була допомагати Чернігівському підвідділу Імператорського військово-історичного товариства. Членами комісії було порушено питання про створення археологічної карти губернії.

9 березня 1911 р. на черговому засіданні комісії П.Я.Дорошенко виступив з доповіддю „Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии” [15, 25]. У ній автор ознайомив присутніх зі складом Чернігівського губернського дворянського комітету із звільнення селян з кріпацтва. Загальний рівень Чернігівського комітету, який включав кращі сили місцевого дворянства, був, безперечно, високим. П.Я.Дорошенко дав характеристику 12 членам Чернігівського комітету. Найбільш прогресивними з них, на його думку, були призначені урядом Г.П.Галаган та В.В.Тарновський.

У своїй доповіді він докладно описав діяльність Комітету від відкриття 22 липня 1858 р. до закриття його губернатором 22 лютого 1859 р.

П.Я.Дорошенко подав інформацію про 108 діячів селянської реформи у Чернігівській губернії і зробив висновок, що Чернігівській комітет зробив свою історичну справу по підготовці законодавчого акту державного і соціального значення. Маніфест, який дарував свободу 22 млн. людей, було оголошено у Чернігові 9 березня 1861 р.

Отже, перебуваючи в Чернігові, П.Я.Дорошенко активно працював в Чернігівській губернській вченій архівній комісії. Створив низку наукових праць, присвячених історії та побуту України.

У 1906 р. місцеве дворянство обрало П.Я.Дорошенка директором Чернігівського дворянського пансіону-інтернату для бідних дворянських дітей. У пансіонаті необхідно було запровадити єдиний контроль, оскільки вихованці навчалися у різних навчальних закладах міста і значну частину дня проводили поза інтернатом. 23 січня 1910 р. відбулося засідання господарського комітету під головуванням губернського предводителя дворянства О.К.Рачинського, а наступного дня – виховної ради. На них П.Я.Дорошенко були оголошені господарський та навчально-виховний звіти за 1909 р. Він доповів, що у попередньому році до інтернату надійшло 24511 руб. 78 коп., з яких 1100 руб. – з державної скарбниці, 1200 руб. – з дворянських зборів. На утри-

мання пансіонату і сплату попередніх боргів було витрачено 22863 руб.73 коп. Директор підкреслив, що у звітному році значно покращилась навчально-виховна робота закладу. Звичайно значний внесок у покращення навчально-виховного процесу інтернату зробив П.Я.Дорошенко. Звіти були затверджені з наданням рекомендацій щодо ведення господарчої частини [16, 2].

На черговому засіданні губернського дворянського зібрання П.Я.Дорошенко звітував за 1908–1910 р., про що було наголошено на зразковий стан справ у пансіонаті. Станом на 1 січня 1911 р. тут нараховувалося 45 вихованців, (з платним навчанням – 3, напівплатним – 13, безплатним – 29) [17, 2].

Директор закладу піклувався і про музичне виховання дітей. За його ініціативи при пансіонаті був організований хор, який складався виключно з вихованців. Диригентом хору був також вихованець, учень 7 класу гімназії П.Брановський [18, 1].

П.Я.Дорошенко часто можна було бачити на різних світських заходах. Наприклад, 14 травня 1912 р. він був на урочистостях з освячення прапора Чернігівського реального училища, на яких були присутні міський голова А.В.Верзилов і віце-губернатор Т.Я.Рафальський [19, 2].

П.Я.Дорошенко брав участь і у благодійних акціях. У квітні 1914 р. він разом з губернатором І.І.Стерліговим, єпископом Пахомієм зробили грошові внески на користь благодійних закладів Чернігова [20, 3].

П.Я.Дорошенко також обирався головою педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії, у роботі якої брав активну участь. За його ініціативи 23 лютого 1908 р. було організовано благодійний танцювальний вечір, на користь малозабезпечених учениць [21, 2]. Приділяючи значну увагу і естетичному вихованню, П.Я.Дорошенко на педагогічній раді, що відбулася 14 січня 1911 р., подав на розгляд питання відвідування ученицями кінематографу «Експрес» і «Міраж» [22, 2].

П.Я.Дорошенко брав активну участь і у роботі «Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Черниговской женской гимназии». У квітні 1910 р. на черговому його засіданні П.Я.Дорошенка було обрано головою товариства [23, 2].

Під головуванням губернського предводителя О.К.Рачинського 12 січня 1910 р. у Чернігові відбулися надзвичайне зібрання повітових предводителів дворянства. На ньому від Глухівського повіту був присутній П.Я.Дорошенко. На зібранні розглядалося питання про зменшення обсягів фінансування повітової дворянської опіки. Губернський предводитель дворянства рекомендував зменшити витрати шляхом скорочення опік, тобто один заклад мав обслуговувати 3–4 повіти. Після жвавого обговорення, в якому активну участь взяв П.Я.Дорошенко, зібрання більшістю голосів не затвердило проект губернського предводителя [24, 2].

Наприкінці 1910 р. П.Я.Дорошенко за рекомендацією преосвященного Антонія, єпископа Чернігівського і Ніжинського, був призначений членом ради Чернігівського єпархіального училища. 29 грудня 1911 р. він разом із старшим радником губернського правління М.А.Максимовським, директором народних училищ Чернігівської губернії П.А.Войховецьким під головуванням кафедрального протоієрея А.Шестерикова брав участь у засіданні ради, що розглядала питання нагородження учнів церковно-приходських шкіл почесними нагородами за відмінне навчання [25, 2].

Крім цього П.Я.Дорошенко входив до складу Чернігівської губернської училищної ради. 16–17 грудня 1910 р. у приміщенні Дворянського зібрання від-

булося її чергове засідання, на якому разом з головою губернської земської управи М.П.Савицьким, директором реального училища В.І.Круковським був присутній і П.Я.Дорошенко. На цьому зібранні було розглянуто 98 поточних справ, у тому числі про призначення попечителів навчальних училищ, рекомендації щодо нагород вчителів цих закладів, про загальне навчання тощо [26, 2].

П.Я.Дорошенко мав дружні стосунки з впливовими земськими діячами. Тому він брав активну участь у багатьох культурно-національних заходах на Чернігівщині, які сприяли збереженню українських традицій. Можливо і сам їх організовував у навчальних закладах Чернігова.

П.Я.Дорошенко входив до складу ряду громадських організацій. Зокрема, він був членом Російського товариства спасіння на воді і активно у ньому працював. На загальних зборах, які відбулися 16 січня 1910 р. під керівництвом губернатора М.О.Маклакова, обговорювалися питання активізації діяльності товариства у Чернігові та губернії. Збори уповноважили окружне правління скласти за участю техніків кошторис на ремонт рятувальної станції і облаштуванням при ній купальні та пристані. Миська дума мала готовність надати посильні субсидії на проведення уроків плавання [27, 2].

9 грудня 1910 р. губернське земське зібрання обрало П.Я.Дорошенка членом комітету тверезості [28, 2].

7 квітня 1912 р. губернським дворянським зібранням більшістю голосів кандидатами до Державної думи були обрані губернський предводитель дворянства О.К.Рачинський і директор дворянського пансіону П.Я.Дорошенко [29, 2], а травні 1914 р. указом Правительствующого Сенату він був затверджений на три роки почесним мировим суддею Глухівського повіту [30, 2].

Відомо також, що за сприяння П.Я.Дорошенка у 1917 р. було засновано українську гімназію у Чернігові, директором якої він і був призначений [9, 100].

Під час Української революції П.Я.Дорошенко перебував у Чернігові. До проголошення Української Держави він відносився прихильно. П.Я.Дорошенко вважав, що гетьманат – українська традиційна форма нашої державності – краще ніж яка інша забезпечить самостійну національну державу. Він тривалий час знав гетьмана П. П. Скоропадського. Їх зв'язували дружні стосунки, адже вони були сусідами по маєтку. Ще у юнацькі роки П.Я. Дорошенко мав вплив на П. П. Скоропадського, пробуджуючи в ньому національну українську свідомість, інтерес до рідної минувшини [31, 20].

Думка про реорганізація уряду виникла у П.П.Скоропадського ще у червні 1918 р. Гетьман мав намір об'єднати в уряді діячів національного українського напрямку. І тоді П.Я. Дорошенку було запропоновано посаду прем'єр-міністра. За дорученням гетьмана Д.І.Дорошенко вів переговори з П.Я.Дорошенком у Чернігові. Останній декілька разів рішуче відхилив цю пропозицію, як не умовляли його. Він мотивував свою відмову старим віком, поганим здоров'ям і незвичною для нього роботою, та ще в такі часи. Але він поїхав до Києва, де зустрівся з гетьманом, який також не зумів умовити П.Я.Дорошенка обійняти посаду прем'єр-міністра. Зазначимо, що І.Л.Шраг і Д.І.Багалій також відмовилися від цієї пропозиції [32, 100].

Але П.Я.Дорошенко перебрався до Києва, згодившись на посаду головноуправляючого Головного управління мистецтва і національної культури Міністер-

ства народної освіти та мистецтва. О.Войноренко згадував, що мало кому відомо, що створенню цієї установи треба завдячувати нікому іншому, як самому гетьману. Це у нього виникла думка виділити з Міністерства народної освіти всі інституції й справи, які безпосередньо торкалися національної культури (бібліотеки, музеї, театри) і сконцентрувати в особливому відомстві мистецтва й національної культури [33, 15].

У 1918 р. Міністерство народної освіти було настільки перевантажено важливою та складною поточною роботою з організації і діяльності шкіл, що не могло приділити належної уваги питанням культури та мистецтва. Створювати окреме міністерство в той час було не доречно, тому необхідно було сконцентрувати всі заклади національної культури України в окрему установу. Ця установа мала бути аполітична, позапартійна і в своїй діяльності повинна керуватись лише національною ідеєю. Повинні були бути наступні відділи: пластичних мистецтв, охорони пам'ятників старовини і мистецтв, театральний, архівно-бібліотечний, музичний та можливо інші. Для проведення в життя проекту потрібна була постанова Ради Міністрів, а також приміщення для цього відомства. Найбільш відповідною для управління на той час була новобудова Ольгинської гімназії [34, 2].

21 червня 1918 р. Радою Міністрів було ухвалено закон „Про утворення Головного Управління Мистецтва і Національної Культури й про перейменування Міністерства народної освіти в Міністерство Народної Освіти та Мистецтва”. Це управління, залишаючись у відомстві Міністерства народної освіти і мистецтва, було цілком автономне й мало свій окремий бюджет. Головноуправляючий діставав права заступника міністра народної освіти та мистецтва. 15 липня 1918 р. П.Я.Дорошенка було призначено головноуправляючим Головного управління мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтва [31, 251].

Вже 18 липня 1918 р. міністр М.П.Василенко писав П.Я. Дорошенку: „Прошу Вас керувати справами самостійно, згідно з вашими поглядами і досвідом, звертаючись до мене лише з питань принципового характеру. Ви можете особисто робити доповіді як у Малій, так і у Великій Радах Міністрів” [35, 20].

За розпорядженням міністра народної освіти та мистецтв М.П.Василенка була створена комісія для розмежування справ між Міністерством народної освіти та мистецтв, Українською Академією наук та Головним управлінням мистецтва і національної культури, яке очолив П.Я.Дорошенко. До складу її увійшли відомі діячі П.І.Холодний, І.А.Красуський та академік В.І.Вернадський [35, 28].

27 липня 1918 р. відбулося перше засідання комісії, на якому головував П.Я.Дорошенко. Він зробив коротку доповідь про склад і завдання комісії, а також з'ясував історію заснування Головного управління мистецтва та національної культури Міністерства народної освіти та мистецтв. На засіданні було вирішено, що Головному управлінню мистецтв та національної культури будуть підпорядковані художньо-промислові школи, Головний національний архів, призначення директора якого узгоджується з Академією наук. Тоді ж ухвалено заснувати Національний музей [35, 22].

На засіданнях комісії 3 жовтня та 6 листопада того ж таки року була узгоджена передача Головному управлінню мистецтв та національної культури Архітектурного інституту та Археографічної комісії [35, 36].

П.Я.Дорошенко з глибокою повагою відносився до української культури. Д.І.Дорошенко згадував, що П.Я.Дорошенко справою національної культури зайняв-

ся з усім запалом і відданістю. У його були дуже широкі плани щодо розвитку усіх галузей української культури й мистецтва [33, 22]

До нового управління перейшли справи, які раніше були зосереджені у театральному відділі та відділі охорони пам'яток старовини й мистецтва Міністерства народної освіти. Було засновано ще новий архівно-бібліотечний відділ, на чолі якого став В.Л.Модзалевський [36, 12].

Під керівництвом досвідченого й відданого справі П.Я.Дорошенка Головне управління мистецтва і національної культури розгорнуло жваву діяльність. У липні 1918 р. П.Я.Дорошенко звернувся до Ради Міністрів з клопотанням про асигнування Головному управлінню мистецтв і національної культури 300000 карб., але Рада Міністрів асигнувала на рахунок річного бюджету 1918 р. лише 100250 карб. [36, 13].

П.Я.Дорошенко був причетним до плану організації Національної бібліотеки Української Держави. Наказом Гетьмана «Про утворення фонду Національної Бібліотеки Української Держави» від 2 серпня 1918 р. започатковано створення Національної української бібліотеки. Згідно цього наказу був створений Тимчасовий Комітет по заснуванню Національної бібліотеки в Києві, якому був наданий аванс у півмільйона карб. на перші видатки і окреслені завдання бібліотеки. Бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духового життя українського народу і України (рукописні й друкарські). В ньому повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії й інші твори друкарень, видані в Україні та поза її межами. Фактично бібліотека почала функціонувати вже 3 серпня 1918 р. [31, 251].

П.Я.Дорошенко доручив спеціалістам скласти план організації Національного архіву, в якому мали бути сконцентровані архівні матеріали, розкидані по різних провінційних архівах України, а також збірки колишнього Центрального архіву при Археографічній комісії у Києві [31, 252].

У липні 1918 р. П.Я.Дорошенко зробив доповідь Гетьману. Він звертав увагу на те, що Перша світова війна поставила у велику небезпеку коштовні скарби народної творчості в галузі мистецтва і культури. У вогні кривавих подій пропали музеї, архіви і бібліотеки із зібраними у них протягом декількох віків пам'ятками старовини і мистецтв. На великий жаль, громадянська війна ще більше викличе небезпеку майбутнього знищення речей народної творчості. Такими умовами побажають скористатися різні спекулянти і підприємці, що скуповують з метою наживи коштовні пам'ятки мистецтв і вивозять їх за межі Української Держави. У зв'язку з цим, він просив П.П.Скоропадського виділити із Державної Скарбниці в розпорядження Головного управління мистецтв та національної культури

1 млн. карб. на купівлю у власність держави пам'яток старовини і мистецтв. Для зазначеної мети П.Я.Дорошенку було доручено організувати комісію з членів дорученого йому Головного управління, представників від Академії мистецтв, державного контролю [36, 13].

Відділ охорони пам'яток старовини енергійно взявся до підтримки існуючих вже українських музеїв в провінції, до реєстрації і порятунку деяких колекцій, яким загрожувала небезпека, продовжував дослідження пам'яток старовини [31, 252].

У серпні 1918 р. відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва почав дослідження церков. При огляді 26 серпня 1918 р. «Золотих Воріт» з'ясувалось, що якщо

не вжити своєчасно рішучих заходів, то незабаром від надзвичайно цінних з історичного та науковому боку старовинних останків не залишиться нічого. Було запропоновано 2 варіанти проекту реставрації будівель [37, 29].

На початку жовтня 1918 р. голова відділу охорони пам'яток звертався до П.Я.Дорошенка з доповідною запискою про необхідність будівництва пам'ятника Т.Г.Шевченку в Києві. Щодо місця для пам'ятника, на його думку, найкращим був би виступ над Дніпром наприкінці Петровської Алеї, з відповідним облаштуванням схилу Царського Саду. А якщо це неможливо – то єдине місце, яке зостається – Михайлівська площа [38, 11]. 9 жовтня 1918 р. Рада Міністрів звернулася до П.Я.Дорошенка з пропозицією негайно порушити справу про пам'ятник Т.Г.Шевченку [38, 12]. 18 жовтня того ж таки року була створена відповідна комісія. На жаль, реалізувати цей проект не вдалося [38, 15].

Головним управлінням мистецтва та національної культури Міністерства народної освіти та мистецтв було намічено план і розроблені підготовчі заходи щодо організації в Києві Національної галереї мистецтва та Історичного українського музею [31, 252].

Особливу увагу звернуло Головне управління на справу українського театального мистецтва. Загальне керівництво цією галуззю культури належало Театральній раді, сформованій навесні 1917 р. Ще перед заснуванням Головного управління, Міністерство народної освіти 14 червня 1918 р. провело через Раду Міністрів постанову про допомогу українським театрам у Києві. Так, Українському національному театрові під керівництвом О.Саксаганського до 1 вересня 1918 р. була надана субсидія в сумі 165500 карб., а товариству „Молодий Театр у Києві” під керівництвом Л.Курбаса – в розмірі 100000 карб. Театральна рада складалась з членів, яких затверджував П.Я.Дорошенко як управляючий Головного управління мистецтв і національної культури. Рада мала стежити за художньою стороною всіх вистав державних театрів [39, 49]. Задля того, щоб поставити українське драматичне мистецтво на висоту сучасних вимог щодо виконання, добору репертуару й техніки, 28 серпня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон про заснування в Києві Державного драматичного театру [31, 252].

14 серпня 1918 р. П.Я. Дорошенком було підписано розпорядження про затвердження в Києві Державного народного театру в Троїцькому народному домі. Цей театр був заснований ще в 1917 р. Він утримувався за рахунок власних прибутків, але з боку держави також надавалася допомога. У жовтні 1918 р. П.Я. Дорошенко підписав розпорядження про заснування в Києві Державного мандрівного культурно-просвітнього кінотеатру. Цей кінотеатр також мав утримуватися за рахунок прибутків та отримувати допомогу від держави [40, 22].

П.Я.Дорошенко вболівав за відродження української національної культури. Державна скарбниця надавала субсидії на створення музичних шкіл та інститутів, де талановита українська молодь вчилася мистецтву. У серпні 1918 р. Художня рада відомої приватної музично-драматичної школи ім. М.В.Лисенка, яка існувала з 1904 р., прохала музичний відділ Головного управління мистецтва та національної культури реформувати школу у Вищій музично-драматичній інститут, який би надавав учням закінчену художньо-технічну освіту і по успішному закінченню – звання вільного художника. Незабаром музично-драматичну школу ім. М.В.Лисенка було одержавлено і перейменовано в Український музичний інститут. П.Я. Дорошенко також підтримував ідею відкриття в Одесі музичної академії [41, 11].

Українська преса висловлювалась за необхідність організації Української національної опери. В свою чергу П.Я.Дорошенко писав про необхідність створення у Києві Державного оперного театру. Вже з осені 1918 р. почались підготовчі роботи до перетворення міської опери в Києві в Українську національну оперу. Члени театрального відділу Головного управління мистецтв та національної культури під керівництвом П.Я.Дорошенка, обмірковуючи питання створення Національної опери, ухвалили створити Українську державну оперу і орендувати для цього Київський міський оперний театр. У листопаді 1918 р. були запрошені співаки-українці, артисти колишніх імператорських театрів у Петрограді та Москві, замовлені переклади лібретто світових опер українською мовою, підготовлено репертуар для майбутнього сезону 1919-1920 р. Тимчасову дирекцію оперного театру театральна рада доручила М.Садовському [40, 33].

На той час кобзарство було важливою галуззю національного музичного мистецтва, для підтримки і розвитку якого було засновано в Києві Кобзарську школу. Теоретичну частину у школі викладали люди з вищою музичною освітою, а для навчання гри на бандурі було запрошено 8 кобзарів різних шкіл (Харківської, Полтавської і Чернігівської) [31, 253]. У Києві була організована і перша капела кобзарів, якою керував В.Ємець. При Українському музичному інституті згодом було відкрито клас бандури, на який було запрошено В. Ємця [33, 25]. Після першого публічного виступу в одному з найбільших театрів Києва, капела кобзарів мала стати Державною Капелою. Музичний відділ Головного управління мистецтв та національної культури підготував відповідний законопроект на затвердження Ради Міністрів та на підпис Гетьмана. На жаль, реалізувати це не вдалось.

Для піднесення музичної культури на Україні з ініціативи композитора і диригента К. Стеценка, який працював у музичному відділі Головного управління мистецтв та національної культури, талановитого диригента О.Приходька було організовано у Києві Український національний хор під керівництвом відомого диригента О.Кошиця, пізніше перетворений на Українську державну капелу [31, 253].

У жовтні 1918 р. Рада міністрів ухвалила законопроект про заснування симфонічного оркестру ім. М.В. Лисенка в Києві. 1 грудня того ж таки року було засновано Український державний симфонічний оркестр

ім. М.В.Лисенка під керівництвом О.Горілого. Головне управління асигнувало на його утримання на 1918 р. 66300 карб. У Статуті, підписаному П.Я.Дорошенком, йшлося про те, що метою створення оркестру є виконання найкращих творів української, слов'янської а також всесвітньої симфонічної музики і сприяння поширенню серед народних мас України естетичних поглядів, а також підвищення художньо-музичних смаків українців [40, 40].

Головне управління мистецтва та національної культури також звернуло велику увагу на національну кінематографію. 8 серпня 1918 р. П.Я.Дорошенко писав до Ради міністрів: „За останні часи вплив кінематографа на народні маси дуже поширився – кінематограф став мистецтвом простонароддя. Цей фактор можна широко використовувати з культурно-просвітньою та агітаційною метою. Кінематограф мусить стати засобом поширення серед народних мас рідної культури, засобом збудження національної свідомості, любові до рідного краю і його історії” [42, 8]. Потрібно було створювати і кінолабораторію, на влаштування якої було асигновано 233000 карб. [42, 10].

Таким чином, діяльність П.Я.Дорошенка на чолі Головного управління мистецтв та національної культури Міністерства народної освіти і мистецтв була спрямована на розвиток української культури та збереження пам'яток історії та культури.

Наприкінці 1918 р. влада в Україні перейшла до рук Директорії і всі гетьманські міністри були скинуті. Але незважаючи на тісні стосунки П.Я.Дорошенка з гетьманом П. Скоропадським його було залишено на посаді і він дав згоду, оскільки вважав, що служити не тому чи іншому уряду, а справі культурного будівництва України [9, 55].

Напевно, вже неможливо встановити точної дати і справжні обставини загибелі П.Я.Дорошенка, але точно відомо, що помер він не своєю смертю. Зіставивши всі факти, можна припустити, що загинув він улітку 1919 р.

У січні 1919 р. разом з урядом Директорії П.Я.Дорошенко виїхав до Винниці, а згодом мав їхати до Кам'янця. 12 лютого 1919 р. він телефонував у Кам'янець до голови губернської народної управи В. Приходька з проханням негайно підшукати для нього з дружиною житло, а для урядовців – 3 кімнати [45, 40]. Працюючи у Винниці П.Я.Дорошенко занедужав і щоб поправити своє здоров'я звернувся до керуючого справами Міністерства народної освіти для надання 10 днів відпуски до м. Одеси [43, 42]. В той самий час він звернувся до міністра шляхів з проханням негайно надати йому з дружиною місця у потязі до м. Одеси. Але є свідчення, які підтверджують, що П.Я.Дорошенко мав відрядження від міністра закордонних справ від 13.02.1919 р. № 4059 до Туреччини через Одесу [43, 43]. 20 лютого 1919 р. він знову звернувся до міністра шляхів з проханням телеграфної відповіді на телефонограму № 13/324 про надання йому з дружиною місця у потязі до Одеси. Напевно, П.Я.Дорошенко і дійхав до Одеси, і як свідчить його небіж Д.Дорошенко, на деякий час знайшов притулок у родині свого приятеля, університетського професора. У нього він прожив 3-4 місяці більш-менш спокійно, оскільки П.Я.Дорошенка ніхто не знав. Коли французи покинули Одесу П.Я.Дорошенку не пощастило виїхати за кордон. Ситуація в Одесі влітку 1919 р. була жахливою. На чолі одеської ЧК стояв грузин Гилішвілі на прізвисько Каменченко. За короткий час він встиг знищити у Одесі біля 3000 осіб інтелігенції, серед яких загинув і П.Я.Дорошенко [44]. Одеські друзі намагались йому допомогти і звернулися до Х.Раковського, але було запізно. Після розстрілу на наступний день вдові віддали тіло П.Я.Дорошенка для поховання, йому було близько 62 років. Де поховали П.Я.Дорошенка невідомо. Але М.Кутинський висловив припущення, що поховали його в Одесі. Різні автори дають суперечливі свідчення про його загибель. Наприклад, Г.Лукомський писав, що чекісти схопили його і вбили просто на квартирі, без слідства і суду. А у жовтні 1919 р. невідомий автор у Кам'янець–Подільській газеті «Україна» писав, що причиною загибелі П.Я.Дорошенка було його прізвище [45, 54].

Так чи інакше, але трагічно скінчилося життя відомого земського лікаря, громадського і культурного діяча, який зробив чимало корисного для культурного розвитку України.

Посилання

1. Дорошенко Д. Пам'яті П.Я. Дорошенка /Д.Дорошенко // Стара Україна. – 1924. – С.110 – 113.
2. Доршенки. Родословная роспись / [Составленная П.Я. Дорошенко, дополненная В.Л.Модзалевским]. – Киев: Типография Г.Я.Францкевича и К., 1908. – 23 с.

3. Петров Г. З гетманського роду / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1992. – 9 липня.
4. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1899 году/ [Составлен Д.Н.Неточаевым]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. – 516 с.
5. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 12, спр. 295, 10 арк.
6. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1900 году/ [Составлен Д.Н.Неточаевым]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1902. – 558 с.
7. Свод постановлений земских собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходящих в 1903 году/ [Составлен В.А.Дрелингом]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1906. – 613 с.
8. Свод постановлений уезных земских собраний Черниговской губернии очередной и чрезвычайной сессии, происходящей в 1901 году/[Составлен Д.Н.Неточаевым]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1903. – 590 с.
9. Забаревський М. Памяти П.Я.Дорошенка / М. Забаревський // Хліборобська Україна. – 1920. – 36.1 – С. 100.
10. Шугуров Н.В. (Некролог) // Земський сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 12 – С. 104–107.
11. Доклад Глуховской уездной земской управы об учреждении в г. Глухове собрания предметов местной старины и искусств. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1903. – С. 13.
12. Журналы заседаний комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып.7. – С.85.
13. Протокол заседания комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып.8. – С.64.
14. Черниговский историко–археологический отрывной календарь на 1906 год. – Чернигов, 1905. – С.590.
15. Протокол заседания комиссии // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1912. – Вып.9. – С.25.
16. Дворянский пансионат – приют // Черниговское слово. – 1910. – 26 января. – С.2.
17. Заседание Черниговского губернского дворянского собрания // Черниговское слово. – 1911. – 1 июля. – С.2.
18. Дворянский пансионат – приют // Черниговское слово. – 1912. – 25 февраля. – С.1.
19. Реальное училище // Черниговское слово. – 1912. – 17 мая. – С.2.
20. Список внешних пожертвований в пользу учреждений г.Чернигова // Черниговское слово. – 1914. – 10 апреля. – С.3.
21. Танцевальный вечер в пользу недостаточных учениц // Черниговское слово. – 1908. – 23 февраля. – С.2.
22. Внешкольный надзор // Черниговское слово. – 1911. – 16 января. – С.2.
23. Общество вспомощевания неостаточным ученицам женской гимназии // Черниговское слово. – 1910. – 1 апреля. – С.2.
24. Собрание предводителей и депутатов // Черниговское слово. – 1910. – 23 мая. – С.2.
25. Епархиальный училищный совет // Черниговское слово. – 1910. – 1 января. – С.2.
26. Губернский училищный совет // Черниговское слово. – 1910. – 18 декабря. – С.2.

27. Собрание членов общества спасения на водах // Черниговское слово. – 1910. – 19 января. – С.2.
28. Губернское земское собрание // Черниговское слово. – 1910.– 19 декабря. – С.3.
29. Губернское дворянское собрание // Черниговское слово. – 1912. – 7 апреля. – С.2.
30. Учреждение мировых судей // Черниговское слово. – 1914. – 14 мая. – С.2.
31. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923: В 2 т. – Ужгород, 1932. – Т.2 – 354 с.
32. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні. – Відень,1921. – С.100.
33. Войнаренко О.З. гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918 / О Войнаренко – Детройт, 1950. – 300 с.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – ф.2457, оп. 1,спр. 1, 4 арк.
35. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.3, 38 арк.
36. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.5, 13 арк.
37. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 2, спр.4, 105 арк.
38. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.37, 15 арк.
39. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.60, 49 арк.
40. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.61, 48 арк.
41. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.2, 11 арк.
42. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр.62, 64 арк.
43. ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр.7, 67 арк.
44. Царинний А. Розстріляний у гаражі «Чеки» / А. Царинний // Панорама Сумщини. – 1992. – 30 липня.
45. Курас Г. Життя і смерть Петра Дорошенка / Г. Курас // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 48–55.

**СЕЛО ЛИПІВ РІГ НІЖИНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ
У II ПОЛ. XVII – XVIII СТОЛІТТЯХ**

Ключові слова: Гетьманщина, Ніжин, Ніжинський козацький полк, річка Остер, село Липів Ріг.

Keywords: Hetmanate, Nizhyn, Nizhyn Cossack regiment, river Oster, village Lypiv Rih.

Сучасні студії дослідження історії Козацької держави все більше звертаються до вивчення регіональної специфіки загальноісторичних процесів. Поряд з відтворенням історії окремих козацьких полків та їх внеску у державотворчий процес козацької доби сучасні історики обирають об'єктом свого дослідження політичний, соціально-економічний, військовий та культурний розвиток окремих населених пунктів України XVII – XVIII ст. Поряд з містами активно вивчається й історія окремих сіл Гетьманщини. Вагоме місце в цих дослідженнях займають села Ніжинського козацького полку – столичного полку Гетьманщини (на його землях знаходилися дві гетьманські столиці Батурин і Глухів), провідного військово-політичного і торгівельно-економічного центру Лівобережної України, найбільшої адміністративно-територіальної одиниці Козацької держави. Так, доволі цікавою є історія села Липів Ріг Ніжинського козацького полку, що в теперішній час розташоване в межах Ніжинського району Чернігівської області України й населення якого становить 972 особи. Географічне розташування та близькість до полкового центру м. Ніжина зіграли свою роль у розвитку села і долях його жителів.

Історія с. Липів Ріг, розташованого на берегах р. Остер, (інші варіанти назви Липове чи Липівці) сягає коренями не в одне століття. Радянський довідник «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область» зазначає, що село Липів Ріг виникло в I пол. XIV ст. у польсько-литовську добу [8, 466]. В наступні століття Липів Ріг поступово розбудовувався, збільшувалася кількість його мешканців, зокрема за рахунок переселенців з Правобережної України. Поштовхом і головним чинником міграції українців з Правобережжя на лівий берег Дніпра, зокрема і землі навколо р. Остер, виступав тяжкий національний і соціальний тиск на українське населення з боку польської вдали. Водночас, на Лівобережжі, зокрема Ніжинщині, що була територіально більш віддаленою від Варшави й слугувала форпостом протидії московським нападам на прикордонні землі Речі Посполитої, національний й соціально-економічний тиск були дещо слабшими. Історик П. Кулаківський зазначає, що як значний населений пункт поблизу м. Ніжина Липів Ріг згадується у 1633 р., поряд з такими селами як Талалаївка, Березанка, Прохорівка, Чернігівка, Переяславка, Білошапки, Плоске та Синяки [10, 254]. За адміністративно-територіальним поділом Речі Посполитої село входило до Ніжинського староства Київського воеводства і в 1640-их роках належало польському шляхтичу Миколі Потоцькому, який до початку Національно-визвольної ре-

волюції 1648-1657 рр. володів Ніжинщиною та боровся з антипольськими виступами в даній місцевості.

Український історик XIX ст. О. Лазаревський стверджує, що назва села не є місцевого походження, а була принесена на Ніжинщину переселенцями з Правобережної України у I пол. XVII ст. [12, 83]. У зв'язку з цим, варто припустити, що якщо брати за основу твердження про виникнення села Липів Ріг у XIV ст., то населений пункт до XVII ст. мав носити іншу назву, яка досі є невідомою. Варто висунути припущення, що назва населеного пункту походить від назви дерева «липа». Вочевидь, у місці заснування села на берегах р. Остер, росли липи, що пізніше зникли, але назва залишилася у пам'яті липівріжців. Натомість, частка назви «ріг» походить від одного з поворотів руслу р. Остер у межах заснованого поселення, що своєю формою нагадував ріг. Звідси і виникли назви села – Липовці, Липове та сучасне Липів Ріг.

З початком Національно-визвольної революції 1648-1657 рр. населення Липового Рогу піднялося на збройну боротьбу проти панування Речі Посполитої. Частина сільських чоловіків покозачилася. Завдяки успішним діям місцевих козаків Ніжинського полку, що як реєстровий полк Речі Посполитої існував у м. Ніжині з 1620 р. [14, 477], та простого люду з навколишніх сіл, зокрема вихідців з с. Липів Ріг, у червні 1648 р. землі Ніжинщини були звільнені з під польського панування. Після вигнання поляків з ніжинських земель на цій території було утворено Ніжинський козацький полк, що відтепер являв собою адміністративно-територіальну одиницю новоутвореної української держави – Гетьманщини. Ніжинський полк поділявся на ряд сотень. Так, с. Липів Ріг, починаючи з 1648 р. і до ліквідації Російською імперією залишків української козацької держави у 1783 р., входив до складу Першої полкової Ніжинської сотні [7, 175]. Зважаючи на близькість розташування с. Липів Ріг до полкового центру Ніжина, місцеві селяни активно покозачувалися й служили у складі Першої полкової Ніжинської сотні. З завершенням Хмельниччини с. Липів Ріг опинилося в епіцентрі українсько-московських воєн 1658-1659 рр. й 1667-1668 рр. та декілька разів виступало одним з театрів військових дій. Намагаючись знищити українську державність, московський уряд розпалював громадянські війни в Гетьманщині в роки правління гетьмана І. Виговського (1657-1659), а зазнавши невдачі в цьому, перейшов до прямого збройного вторгнення на терени Козацької держави. Ніжинський козацький полк розташовувався на кордоні з Московським царством, тож ніжинським козакам першим довелося під час цих воєн вступати у бій з ворогом. Так, упродовж першої війни 1658-1659 рр., московські війська у травні 1659 р. підійшли до Ніжина [6, 17]. Намагаючись захопити місто, московські війська грабували навколишні села, зокрема і Липів Ріг. Історичні джерела свідчать, що у 1659 р. московські війська спалили і розграбували млин на р. Остер біля с. Липового, що належав ніжинському райцю Роману Філонову. У березні 1660 р., після укладення між Гетьманщиною і Московським царством мирного Переяславського договору 1659 р., Р. Філонов направив московському царю Олексію Михайловичу (1645-1676) чолобитну з проханням підтвердити його права на зруйнований млин і довколишній ставок [1, 19]. На момент направлення чолобитної ніжинський райця вже почав відбудовувати свій млин, тож схвалення царя було дуже важливим для нього. Хоча виникає слушне запитання: «Чому Р. Філонов не звернувся з листом до тодішнього гетьмана Юрія Хмельницького?». Так чи інакше, але московський цар Олексій Михайлович визнав за Р. Філоновим його право власності на млин на р. Остер

біля Липового Рогу та прилеглий до млина ставок [1, 19]. Випадак з Р. Філоновим не був одиничним, а руйнування сільських володінь ніжинської полково-сотенної старшини і представників магістрату, як і липіврізьких мешканців, були значними і всеохоплюючими, адже Москва застосовувала до України тактику випаленої землі, штурмуючи її украплені міста, зокрема Ніжин навесні 1659 року.

Схожа ситуація відбулася з Липовим Рогом і під час другої українсько-московської війни 1667-1668 років. Регулярно страждало с. Липів Ріг і від татарських нападів, що нещадно грабували землі Ніжинщини у епоху Руїни. Так, у жовтні 1667 р. татари, грабуючи землі Ніжинського козацького полку, пограбували і Липів Ріг, захопивши табуни коней та рогатого скоту [13, 4].

Знаходження села на берегах р. Остер й близькість до м. Ніжина, робили привабливим Липів Ріг для козацької старшини Ніжинського полку. Вже протягом 1652-1655 рр. село знаходилося у власності ніжинського полковника Івана Золотаренка – брата третьої дружини гетьмана Б. Хмельницького Ганни Золотаренко. Починаючи з ніжинського полковника Василя Золотаренка (1659-1663), с. Липів Ріг стало ранговим володінням (володіння на час займання старшинської посади) полковників Ніжинського полку [12, 83]. Ніжинські полковники, ведучи власне господарство, вагому роль приділяли млинарству, що в козацьку добу було доволі прибутковим заняттям. У зв'язку з цим, В. Золотаренко та його наступники на ніжинському полковництві ретельно піклувалися про млини на р. Остер в межах с. Липів Ріг. Так, достеменно відомо про млин на р. Остер у с. Липів Ріг, що належав ніжинському полковнику Артему Мартиновичу (1667-1668). У ході українсько-московської війни 1667-1668 рр. на даному полковницькому млині працювали захоплені у полон московські царські стрільці. Історичні джерела донесли до нас ім'я одного з цих московських полонених – Івана Іванова, який після декілька місячного полону був обміняний ніжинським полковником А. Мартиновичем на ніжинського козака Грицька Федоровича [2, 222].

Незважаючи на постійні війни й спустошення економічне життя у Липовому розі не занепадало. Поряд з млинарством на р. Остер місцеві селяни займалися рибальством. На той час у р. Остер водилося достатньо хижих та мирних риб: щуки, окуні, лини, карасі, язі, плотва, краснопірка та інші. Поряд з тим, розвивалася торгівля. Місцеві козаки та селяни торгували на щорічних ніжинських ярмарках. Переписні книги по Ніжинському полку за 1666 рік донесли до нас імена жителів с. Липів Ріг II пол. XVII ст. та рівень їх матеріального добробуту, зокрема наявність коней та волів. Так, у 1666 р. у Липовому Розі проживали наступні селяни (імена та прізвища подаються в українському варіанті, на відміну від оригіналу надрукованого у Сіверянському літописі №4 за 2010 рік, деякі імена і прізвища селян у документі відсутні – Р.Ж.): Макар Харченко (має 2 вола і 2 коня), ? Сердиченко (2 вола і 1 кінь), Семен Микитін (2 вола і 2 коня), Пронк Грищенко (1 віл і 1 кінь), Клим Коломехченко (2 вола і 2 коня), Петро Штаненко (2 вола і 2 коня), Ганька Бодятченко (2 вола і 2 коня), Іван Кондратенко (1 віл), Данило ? (2 вола), Сава Грищенко (2 вола і 2 коня), Іван Мелентіїв (1 кінь), Сенько Кондратіїв (1 кінь), Кузьма Данилович (2 вола і 2 коня), Василь Данилович (1 віл і 1 кінь), Грицько Федорович (1 віл), Тиміш ? (1 кінь), Петро Грищенко (1 кінь), Єрмошка Данилович (1 віл і 1 кінь), Яцько Коваль (1 віл), Матюх Потулченко (2 вола і 2 коня), Лавр Фомін (1 віл), Олексій Федорович (1 віл і 1 кінь), Грицько Шимченко (1 віл і 1 кінь), Василь Лавриченко (1 віл), Саміш Кличенко (1 віл і 1 кінь), Іван

Василенко (1 віл і 1 кінь), Ярема Степанович (1 віл і 1 кінь), Остап Опанасійв (2 вола і 1 кінь), Михайло Захарович (1 віл і 1 кінь), Микита Єрощенко (1 віл і 1 кінь), Пилип Степанович (1 віл і 1 кінь), Тиміш Іванович (1 віл і 1 кінь), Матюх Манжус (1 кінь), Грицько Бездітченко (2 вола і 1 кінь), Данило Подалченко (1 віл і 1 кінь), Михайло Колесниченко (1 кінь), Трошка Михайлович (1 віл і 1 кінь), Степан Полосмас (2 вола), Назар Дмитріїв (1 кінь), Роман Микифорович (1 кінь), Влас Іванович (1 віл і 1 кінь), Кіндрат Єрмоленко (1 віл), Гнат Бабенко (1 віл), Василь Іванович (1 кінь), Ілля Іванович (1 кінь), Остап Іванович (1 віл і 1 кінь), Артюх Зенченко (1 віл), Кіндрат Микитін (1 віл), Василь Голощеченко (1 віл і 1 кінь), Федір Микифорович (1 віл), Мойсей ? (1 віл), Тиміш Носач (1 віл), Сенька П'ятий (1 кінь) [16, 45-46]. Як бачимо, більшість прізвищ, що подані в документі, насправді є по-батькові селян Липового Рогу, записані московськими чиновниками, які здійснювали перепис 1666 року згідно з усталеним у тодішньому Московському царстві принципом запису особистих даних населення. Варто зауважити, що з поміж поданих 53 селян Липового Рогу лише один з них, поряд з сільським господарством, займався і ремеслом. Так, названий без прізвища Данило був шевцем [16, 45], можливо і єдиним на село, якщо вірити московітам.

Показово, що поданий у «Переписі 1666 р.» перелік селян Липового Рогу містить згадку лише про селян чоловіків, здатних платити податки на користь царської казни. Жінки й діти до уваги московітами не бралися, як не записувалися і липівські козаки Першої полкової Ніжинської сотні, що не підлягали оподаткуванню, передбаченого Московським договором 1665 р. між Гетьманщиною і Московським царством. Якщо ж ми до 53 чоловіків селян додамо стільки ж жінок (їхніх дружин) та мінімум три дитини на той час у сім'ях, то без врахування козаків села матимемо приблизно 106 осіб дорослого населення і мінімум 159 дітей. Загалом сільське населення Липового Рогу у 1666 р. могло нараховувати як мінімум 265 осіб.

Якщо ніжинські полковники Матвій Гвинтівка (1663-1667), Артем Мартинович (1667-1668), Остап Золотаренко (1668-1669), Пилип Уманець (1669-1674), Марко Борсук (1674-1677), Яків Жураківський (1678-1686), Ярема Непрак (1686-1687), Степан Забіла (1687-1694) та Іван Обидовський (1696-1701) переймали на себе право власності на село Липів Ріг за рангом автоматично, по починаючи з XVIII ст., гетьмани видавали ніжинським полковникам універсали в підтвердження їх прав власності. Документи схожого характеру почала видавати і московська царська влада. Так, за перехід на бік Петра I під час виступу гетьмана Івана Мазепи, ніжинський полковник Лук'ян Жураківський отримав царську грамоту від 14 листопада 1708 р., що підтверджувала за ним володіння селами Круничполе, Вишнівка, Сваричівка, Рожнівка, Максимівка, Безуглівка, Липів Ріг, Володькова Дівиця та Переводь [5, 206]. Вже після смерті ніжинського полковника Л. Жураківського у 1718 р. гетьман Іван Скоропадський (1708-1722) власним універсалом підтвердив за вдовою ніжинського полковника право на володіння вище перерахованими селами, зокрема, Липовим Рогом [5, 207]. Згідно з «Генеральним слідством про маєтності в Ніжинському полку за 1729-1730 рр.» на момент укладення слідства селом володів син Л. Жураківського Яків, який у підтвердження своїх майнових прав на Липів Ріг посилався на відповідний універсал ніжинського полковника І. Обидовського від 1701 року [3, 2]. Зокрема, з розвідок історика В. Кривошеї відомо, що у 1738 р. Якову Жураківському належало «10 хат малограунтових та 37 убогих посполитих у с. Липів Ріг» [9, 132].

Дещо пізніше, при поділі майна покійного полковника Л. Жураківського, с. Липів Ріг дісталось його внуку бунчуковому товаришу Василю Андрійовичу Жураківському [12, 83], якому при ліквідації Гетьманщини у 1764 р. належало 73 липіврізьких селянських дворів. Для порівняння у той же час у селі нараховувалося лише 36 козацьких дворів [11, 193]. Натомість, через 20 років, за даними «Топографического описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами» (1783 рік), у Липовому Розі нараховувалося 277 чоловіків і 293 жінки козацького стану, 351 чоловік і 298 жінок кріпаків та 3 представники духовенства, з яких 1 священик. Разом населення Липового Рогу у 1783 р. нараховувало 629 чоловіків і 593 жінки, у сумі ж – 1222 мешканці [17, 184].

Якщо ж особисте майно і добробут старшини Ніжинського козацького полку, зокрема того ж власника Липового Рогу Василя Жураківського, у II пол. XVIII ст. були досить вагомими, то особисті угіддя пересічних козаків названого села були досить малими, нездатні часом прогудувати і самого власника і його сім'ю. Так, липіврізький козак Демид Мазур володів трьома смужками землі, що в сумі становили площу в 222 сажени землі (0, 110 га). Як слушно підмітив ніжинський краєзнавець В. Шуст: «На такій ділянці ніде повернутись плугом, а під час вітру важко не засіяти сусідню ниву» [19, 4]. Зважаючи на такий стан справ, липіврізькі козаки намагалися переїхати жити до м. Ніжина, що зокрема, зробив Петро Шешен, що поселився у будинку ніжинського купця Павла Аршинова [15, арк. 68]. Поряд з тим, частина липіврізьких козаків продовжили проживати у селі і після створення Російською імперією у 1782 р. Чернігівського намісництва, зокрема на землях колишнього Ніжинського полку. Так, з архівних джерел відомо що в кін. XVIII ст. у Липовому Розі проживав Григорій Афанасій, який ніс службу в новоутвореному Петербургом Ніжинському карабінерному полку [4, 135].

За даними «Опису Ніжина 1766 рр.» на території с. Липів Ріг знаходилась особисті землі та угіддя міщан м. Ніжина. Так, орні землі біля Липового Рогу мали ніжинський райця Василь Тихонович Шумисов [15, арк. 69], Матвій Терещенко [15, арк. 77], Лук'ян Рябух [15, арк. 82 зв.], Іван Шпепура [15, арк. 84 зв.] та Феодосій Пилипенко [15, арк. 88 зв.]. Варто зауважити, що саме в «Описі м. Ніжина 1766 р.» с. Липів Ріг називається «Липовці» – назва, характерна в народі для цього села до початку XXI ст.. Зокрема, саме так називала с. Липів Ріг і жителька м. Ніжина Железко Катерина Григорівна (1932-2011) (у дівочтві – Сидора – Р.Ж.), яка свої молоді роки прожила на Липіврізькій вулиці, що вела в напрямку сучасного с. Липів Ріг. Сучасна Липіврізька вулиця – давній, відомий, вочевидь, ще з козацьких часів, найкоротший шлях з Ніжина до Липового Рогу.

Використання земель довкола Липового Рогу у сільськогосподарських цілях, зокрема для вирощування пшениці, сприяло тому, що на 1764 р. на р. Остер в межах села розташовувалося 6 млинів для виробництва борошна [18, 442]. Один з цих млинів належав відомому у II пол. XVIII ст. колезькому асесору і липіврізькому поміщику Миколі Миколайовичу Мотонісу [4, 157]. На території Липового Рогу знаходився і завод по розведенню великого рогатого скоту, корови і бики якого нараховували близько 100 голів, що теж належав М. Мотонісу [18, 444]. За даними О. Шафонського, поряд з борошномельними млинами на р. Остер в межах Липового Рогу розташовувалися і дві сукновальні [18, 443].

Отже, історія села Липів Ріг у II пол. XVII – XVIII ст. на регіональному рівні характеризує специфіку військово-політичного і соціально-економічного розвитку України козацької доби.

Література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЮЗР). – Т. V. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – VIII + 335 с.
2. АЮЗР. – Т. VI. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – IV + 280 с.
3. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под. ред. Н.П. Василенка – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1901. – 417 с.
4. Дудченко Г. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 9 (12). – К., 2010. – С. 133-163.
5. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: АН УРСР, 1959. – 531 с.
6. Железко Р. Місто Ніжин у системі оборони Гетьманщини (1648-1783 роки) // Ніжинська старовина. – Вип. 17 (20). – Ніжин, 2014. – С. 15-22.
7. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ: ПП “Ліра ЛТД”, 2007. – 380 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР.: – Т.18. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1972. – 780 с.
9. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К.: Стилос, 2009. – 432 с.
10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
11. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии / Полки Киевский, Нежинский, Козелецкий, Остерский. – Чернигов, 1867. – Вып. 2. – 390 с.
12. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
13. Москаленко Ю. С. Листи з сімнадцятого віку // Під прапором Леніна. – 1983. – 26 січня. – С. 4.
14. Ніжинський літопис XVIII століття / Упоряд. М. Компанюк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXX. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 473-483.
15. Опис міста Ніжина, його вулиць та будинків. Перепис населення за будинками, складений 15 лютого 1766 р. в міській магістратурі // Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДА-ЧОН), ф. 339. Ніжинський городовий магістрат, м. Ніжин Чернігівської губернії. Оп. 1, спр. 154. – 117 арк
16. Пиріг П. Перепис населення українських міст XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4-5. – С. 16-82.

17. Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (Рукописи 1783 г.) – Чернигов: Типография Губернского правления. – С. 140-222.
18. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – 697 с.
19. Шуст В. Заняття населення Ніжинщини у XVIII столітті // Під прапором Леніна. – 1963. – 25 травня. – С. 4.

Юсупов Х.А.

кандидат филологических наук,
Институт языка, литературы и искусства
им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра РАН

О ЛОКАЛИЗАЦИИ ЦЕНТРА РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ «ШАНДАН»

Ключевые слова: история, государственное образование, центр, локализация, версия, городище.

Keywords: history, state formation, Central, localization, version, settlement.

В последние годы все больше исследователей обращают пристальное внимание на вопросы изучения истории средневековых государственных образований: Сарира, Кайтага, Лакза, Тумана, Зирихгерана, Филана и других. Продолжаются попытки по установлению их локализации. Среди исследователей ведутся споры не только о границах и центрах этих государственных образований, но и об их административном и внутривластном устройстве. Все исследователи отмечают, что история государственности народов Дагестана восходит еще к раннему средневековью, и проблема истории государственных образований Дагестана – одна из сложных. Несмотря на то, что за последние десятилетия, с привлечением широкого круга источников, памятников материальной культуры, фольклора и т.д. отечественные исследователи достигли определенных результатов в изучении ранних этапов истории Дагестана, всё ещё остаются спорные и недостаточно изученные вопросы. Так, например, наиболее сложным считается вопрос локализации государственного образования Шандан [2, 72]. К сожалению, исследований, посвящённых истории данного государственного образования, встречается редко. А исследований, посвящённых его столице и вовсе нет.

Источники по истории средневековых государственных образований представлены несколькими группами. Наиболее ценными из них являются письменные источники средневековых арабских и персидских авторов, дагестанские исторические источники, немногочисленные археологические материалы и данные фольклора. По словам известного исследователя профессора А.Р. Шихсаидова, «литература на арабском языке составляет тот основной фонд, откуда можно почерпнуть сведения по истории дагестанских народов» [5, 15].

Исследователь В.Ф. Минорский первым обратил внимание на государственно-политическое образование Шандан. Изучив немногочисленные письменные источники, он пришёл к выводу, что Шандан должен был располагаться в бассейне реки Акушинки [4, 138-142]. К сожалению, предположения исследователя ничем не аргументированы.

Новую версию локализации политического образования Шандан предложил исследователь Т.М. Айтберов, который в отличие от своего предшественника, считал, что это владение должно было располагаться в бассейне речки Артозень, между Гамри и Кайтагом [1, 34]. К сожалению, и аргументы Т.М. Айтберова не убедительны.

Большинство источников, в том числе и «История Ширвана и Дербенда» [4], указывает на расположение Шандана к северу от Кайтага (территория нынешнего Дахадаевского района). Но исследователь Т.М. Айтберов прав, когда говорит, что «почти все топонимы Дагестана, зафиксированные восточными источниками IX – XI вв., удалось правильно расшифровать лишь через их локализацию и последующее привлечение традиционной местной топонимики» [1, 36]. Почему-то это золотое правило не было использовано при локализации государственного образования Шандана и его одноимённого центра.

Развалины Шандана, точнее одноимённого центра государственного образования, находятся на территории с. Харбук Дахадаевского района Республики Дагестан. Городище Шандан расположено в 3 км к югу от села, в бассейне реки *Халах ерк* (приток Уллучая). Собранный нами археологический, языковой и фольклорный материал убедительно доказывает, что данное городище является центром государственного образования и носит название «*Шандан*» (на современном харбукском говоре даргинского языка – «*Шинттан*»), что означает «сталь».

Местность, где расположено раннесредневековое городище Шандан, называется *Шик-гляя*. Этот сложный топоним состоит из трёх частей: *ши* «село» + *к[и]* «наверху имеющий» + *гляя* «поселение». Нами зафиксированы несколько топонимов со словом «шандан», которые до сих пор употребляются жителями с. Харбук. Так, на местности Шик-ая располагался *Шинтта глинци* «Колодец Шандана». Очевидцы рассказывают, что ещё в конце 1930-х годов можно было по ступенькам спуститься в этот колодец, который уходил вглубь более 5 метров. Ныне проход закрыт и трудно определить точное местонахождение. Площадка перед городищем носит название *Шинтта урегли* «Ток Шандана». В отдалении от городища, по соседству с территорией соседнего села Хуршни, имеется *Шинтта мур хъяб* «Перевал сенокоса Шандана» [6].

Фольклорный материал также содержит сведения о городище Шандан. Так, согласно преданию, «однажды девушка, обладавшая даром предвидения, выходила замуж из поселения Унеу, который находился в 4 км к востоку, в Шандан. Когда свадебная процессия дошла до местности Хъане бяхI «Склон теневой стороны» (напротив с. Харбук) невеста остановилась, посмотрела на скалы, где ныне расположено село, и сказала: *ГъешиегЛебра ши арар, Шинттанра гляя арар, гляяра махьи арар* «и на этом месте село появится, и Шандан превратится в поселение, и Унеу превратится в хутор» [6, 22].

Также выявлен нами целый комплекс мифологических представлений и верований, связанных с городищем Шандан. Так, например, в черте городища находятся так называемые *Квидаркьела хьуна яра Рукьяяла шурме* «Скалы женщины двоен или скалы Рукии». При рождении телят-двоен хозяева коров идут к этим скалам, бросают камешек и вызывают «хозяйку» двоен: «Рукият, твоя корова отелилась двойней, бери подойник и приходи». [6, 26].

На наш взгляд очень интересен и народный театрализованный праздник харбукцев *Шагъла гезмунте* («Праздник шаха»), проводимый харбукцами вплоть до 1930-х годов XX столетия в честь большого урожая. По словам старожил, этот праздник сохранил лишь некоторые праздничные действия, связанные с выборами шаха княжества Шандан.

Впервые археологический осмотр городища Шандан был произведён в 1996 году научным сотрудником ИИЯЛ ДНЦ РАН, археологом Б.М. Салиховым. Во время осмотра были обнаружены крепостные стены толщиной 1м, с забутовкой в середине. Стены обводят городище по периметру. Северо-восточнее стены городища был выявлен склеп, ориентированный по длине север-юг. Плита перекрытия сохранилась лишь в центральной части. При расчистке склепа были найдены украшения из бронзы и сердолика (бляшка изогнутой формы, полые бронзовые полусферы, бронзовая привеска, 4 бусины из сердолика и др.). Все находки датируются VI – X веками [6, 27].

Вокруг городища, на расстоянии 3-4 км расположены остатки ещё трёх средневековых поселений: *Унеу, Дирмаки, Хинтиншин* («Красная вода»).

Упоминание о Шандане мы находим у многих арабских авторов (Ахмед ал-Балазури, ал-Йакуби, Абу Али Ахмед Ибн Русте, Абу-л-Хасан Али ал-Масуди, Йакут и другие). Так, Ахмед ал-Балазури (820-892 гг.), перу которого принадлежит сочинение «Китаб футух ал-булдан» («Книга завоевания стран»), пишет о том, что 740 году Мерваном ибн Мухаммедом в числе других государственных образований Дагестана был подчинён и Шандан. Его сведения ценны тем, что они позволяют, говорит о площади, занимаемой Шанданом. Среди всех раннесредневековых государственных образований Дагестана Шандан является наиболее мелким (оно меньше и Зирихгерана). Об этом свидетельствует размер дани, который наложил Мерван на завоеванные им земли. Царь Сарира должен был ежегодно поставлять дербентскому наместнику 1500 юношей и 500 девушек в рабство, а также привозить в зернохранилище Баб ал-Аббаба 100 тысяч мер зерна (1 мера того времени равнялась 0,6 кг зерна). Жители Тумана были обязаны поставлять 500 юношей и 150 девушек и 20 тысяч мер зерна; Зирихгеран – 50 юношей и 10 тысяч мер зерна. Хамрин – 30 тысяч мер зерна и в разовом порядке 500 юношей и девушек. Лакз – 20 тысяч мер, Табасаран – 10 тысяч мер зерна. Шандан – 100 юношей и девушек в разовом порядке и 5 тысяч мер зерна ежегодно [2; 3].

Мы полагаем, что с этой данью могли бы справиться жители поселений, расположенных вокруг городища Шандан (Унеу, Дирмаки, Хинтиншин). Самые крупные земли шанданцев находились около поселения Хинтиншин. Они до сих пор носят название *Хула хьу* («Большое поле»). Шандан не был таким значительным центром, хотя в некоторые исторические моменты, совместно с другими политическими силами Дагестана, он причинял немало забот дербентским правителям.

Последнее упоминание Шандана относится к 1040 г. Очевидно, во второй половине XI в., он утратил свое политическое значение.

Таким образом, вопрос локализации средневекового государственного образования Шандан и его центра больше не является камнем преткновения для исследователей. Теперь основная задача состоит в дальнейшем исследовании и сохранении городища в Шандан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айтберов Т.М. Центральная часть восточного Дагестана в VII-XIII вв. // Освободительная борьба народов Дагестана в эпоху средневековья. Махачкала, 1986. С.83-87.

2. Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: дагестанское книжное издательство, 1999, Т.1. – 448 с.
3. Магомедов Р.М., Магомедов А.Р. История Дагестана. Махачкала: Дагкнигиздат, 1994. – 272 с.
4. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI вв. М., 1963. – 270 с.
5. Шихсаидов А.Р. Ислам в средневековом Дагестане (VII – XV вв.). Махачкала, 1969. – 216 с.
6. Юсупов Х.А., Муталимов М.А. Харбукцы: история и культура. Махачкала, 1997. – 592 с.

ПОД- СЕКЦИЯ 7. История науки и техники.
УДК 582.3./99: [58:069.029(477-25) «1940/2000»

Катерина Ковальська
кандидат історичних наук, доцент
Переяслав-Хмельницького ДПУ
імені Григорія Сковороди, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОСЛИН ПРОФЕСОРОМ Д.Ф. ЛИХВАРЕМ У НАЦІОНАЛЬНОМУ БОТАНІЧНОМУ САДУ ІМЕНІ М.М. ГРИШКА НАН УКРАЇНИ (1940-І РР. ХХ СТ. – ПОЧ. ХХІ СТ.)

Стаття присвячена дослідженню сільськогосподарських рослин професором Д.Ф.Лихварем у Національному ботанічному саду імені М.М. Гришка НАН України (1940-і рр. ХХст. – поч. ХХІ ст.).

Ключові слова: сільськогосподарські рослини, акліматизація рослин, Національний ботанічний сад імені М.М. Гришка НАН України.

Анотація. *Статья посвящена исследованию сельскохозяйственных растений професором Д.Ф.Лихварем у Национальном ботаническом саду имени Н.Н. Гришко НАН Украины (1940-е гг. ХХ в. – нач. ХХІ в.).*

Ключевые слова: новые сельскохозяйственные растения, акклиматизация растений, Национальный ботанический сад имени Н.Н. Гришко НАН Украины.

Summary. The article is devoted to research of the agricultural plants by the Professor D.Lykhvar in the National Botanical Garden named M.M. Gryshko of the NAN of Ukraine (the 1940'th. XX cen. – the beinning of XXIcen.).

Key words: agricultural plants, acclimatization, the National Botanical Garden named M.M. Gryshko of the NAN of Ukraine.

Актуальність проблеми. Розвиток сучасного рослинництва, а відтак і сільськогосподарства неможливий без залучення нових видів, форм і сортів рослин із інших географічних районів або створення нових сортів шляхом селекції. Не останню роль у цьому процесі відіграє Національний ботанічний сад імені М.М. Гришка НАН України (НБС імені М.М. Гришка НАН України), який розпочав свої дослідження ще у 1940-х рр., результатом чого стало створення близько 60 нових сортів та унікального фонду кормових, овочевих, пряноароматичних, технічних, лікарських, сидеральних і медодайних рослин.

Завданням даної статті є розкрити дослідження сільськогосподарських рослин в Національному ботанічному саду імені М.М. Гришка НАН України (1940-і рр. ХХст. – поч. ХХІ ст.)

Методи дослідження. При виконанні поставлених завдань використано такі *методи дослідження:* порівняльно-історичний, синхронний, ретроспективний, стадіально-регіональний, інші загальнонаукові та допоміжні методи.

Результати досліджень.

Ідея створення ботанічного саду виникла ще у 20-х рр. ХХ ст., але реальні умови для здійснення будівництва ботанічного саду склалися в 1935 р., коли постановою Ради Народних комісарів УРСР для Інституту ботаніки АН УРСР було виділено

117 га на печерських пагорбах у районі Звіринця для будівництва ботанічного саду. Проект передбачав створення дендрарію, системи трав'янистих рослин і відносно невеликих ботаніко-географічних ділянок природної флори Кавказу, Середньої Азії і Далекого Сходу, ділянок культурної флори й ділянок з акліматизації нових корисних рослин та їх упродовження у виробництво [1, с. 22].

Розвиток саду значно залежав від його керівників, кожен із яких творив його історію, удосконалюючи певний його напрям. До 1944 р. сад належав Інституту ботаніки АН УРСР, директори якого фактично керували процесом створення саду, зокрема О.В. Фомін домогся виділення відповідної земельної ділянки, а згодом М.М. Гришко займався розробкою плану будівництва ЦРБС та його кадровими питаннями. У 1935–1938 рр. обов'язки директора саду виконував М.О. Птіцин, який був консультантом-дендрологом при розробці Генерального плану його будівництва. У 1938 р. на цій посаді його змінив В.Е. Шмідт, котрий за два роки керівництва проаналізував мету створення та рослинний склад кожної ділянки майбутнього саду, однак через обтяженість викладацькою діяльністю не зміг реально розпочати будівництво. У 1940 р., коли директором Ботанічного саду Інституту ботаніки АН УРСР було призначено Я.К. Гоцика, втілення проекту наštтовхнулося на значні труднощі, пов'язані не лише з його фінансуванням, а й з відселенням приватних домовласників майже з $\frac{2}{3}$ запланованої території, численних організацій та приватних осіб, що займали вцілілі прибудови Видубицького і Свято-Троїцького монастирів. Не дивлячись на це, у передвоєнні роки Ботанічний сад мав значну на той час колекцію рослин: 1050 видів, сортів і форм рослин відкритого ґрунту і близько 1000 таксонів оранжерейних рослин [1, с. 23]. Протягом усього періоду окупації Києва (1941–1943 рр.) обов'язки директора саду виконував О.М. Бурачинський, який займався збереженням майна та колекцій саду. На жаль, майже всі колекції були знищені, теплиці, оранжерей і частина приміщень – зруйновані. Навесні 1944 р. уряд УРСР прийняв постанову «Про відновлення будівництва і наукової діяльності Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР у м. Києві», яка зобов'язувала Президію АН УРСР розробити генеральний план будівництва саду і збільшити площу до 200 га. З червня 1944 р. ЦРБС АН УРСР почав функціонувати як самостійна наукова установа Академії наук УРСР. Основним напрямом у його роботі на першому етапі була організація експедицій і відряджень для накопичення і створення колекцій рослин, на базі яких формувалися напрями наукових досліджень з метою мобілізації рослинних ресурсів на користь суспільству. Заслуги академіка М.М. Гришка на посаді директора саду та невеликого колективу будівельників (в основному колишніх фронтників) полягають у тому, що в роки війни і в складний післявоєнний період вони змогли надзвичайними зусиллями вирішити основні завдання – створити унікальний за складом і розмірами ботанічний сад, вдало вирішити завдання розміщення колекцій та експозицій, поєднавши дослідницькі завдання із завданнями відпочинку і просвітництва. Саме в цей період були здійснені десятки експедицій на Кавказ, Далекий Схід, Середню Азію, а також у Крим, Карпати та інші куточки України. Були налагоджені зв'язки з ботанічними садами Європи, Азії, Африки і Австралії, і за надзвичайно короткий час зібрані безцінні колекції основних ботаніко-географічних зон, які заклали основу сучасних експозицій [1, с. 26].

Значних успіхів з акліматизації сільськогосподарських рослин вдалося досягти під час роботи в Ботанічному саду АН УРСР Д.Ф. Лихваря, який у 1946 р. заснував відділ культурної флори (згодом – нових сільськогосподарських рослин) [2, с. 32], очолюючи до 1953 р. Д.Ф. Лихвар обґрунтував необхідність створення відділу культурних рослин, який мав би виконувати головне завдання ботанічного саду зі збагачення флори країни новими видами та сортами рослин шляхом введення в культуру дикорослих рослин або через інтродукцію й акліматизацію рослин інорайонного та іноземного походження, а також експонування у ботанічному саду культурної флори світу у відкритому, закритому чи напівзакритому ґрунті, залежно від специфічних вимог кожної рослини [3, с. 173].

У 1946 р. Д.Ф. Лихвар був відряджений у радянську окупаційну зону Німеччини для закупівлі садивного матеріалу та сільськогосподарського обладнання для Ботанічного саду. Завдяки його зусиллям в Німеччині було придбано і привезено до Києва 167 тис. посадкових одиниць рослин, 1372 назви насіння, бібліотека Інституту троянд, близько 700 одиниць різних видів сільськогосподарського інвентарю. Виконавши значну роботу із забезпечення посадковим матеріалом дендрологів і квітників, в 1947 р., після довгої перерви, Д.Ф. Лихвар зміг включитися в експериментальну роботу. В наступні 2 роки вчений займався будівництвом доручених ділянок саду: складанням списків рослин і проектів розміщення, закладкою розсадників і створенням експозиційних ділянок. Разом з тим було розпочато експериментальні дослідження зі значного числа тем, спрямованих на удосконалення зеленого будівництва в Ботанічному саду [4, арк. 95–101]. Його помічниками в цій роботі були М.І. Бондар (кормові рослини), Г.М. Рейблат (технічні рослини), І.О. Дрига (зернові та овочеві рослини), Н.С. Самчевська (лікарські, вітаміноносні і пряні рослини) і О.Є. Шередко (прядивні та олійні рослини).

У відділі нових сільськогосподарських рослин розпочато дослідження з теми «Інтродукція продовольчих і технічних культур в умовах Києва», зокрема освоєння культури майорану, а також черсака, каучуконосної гвайюли, олійного молочаю, а також нових волокнистих рослин. Тоді ж були розпочаті дослідження з тетраплоїдною гречкою, чуфою і рядом інших рослин. Учений разом зі своїми послідовниками зайняли зручну територію для розміщення колекцій сільськогосподарських культур, обсадили декоративними деревами та кущами, які існують і до сьогодні [5, с. 54].

Особливу увагу Д.Ф. Лихвар приділяв питанням організації територіального розміщення виробництва рослинної сировини, яке має важливе значення для народного господарства і оборони країни [6, арк. 5]. Учений наголошував на необхідності налагодження в країні виробництва цінних видів рослинної сировини і розміщення його на усій території. Усі рослини, які були цікаві для інтродукції, він розділив на три великі групи: а) харчові; б) кормові; в) сировинні рослини. За господарським значенням ним було виділено 18 груп культурних рослин: 1) плодові, горіхоплідні та ягідні; 2) хлібні і круп'яні; 3) зернобобові; 4) олійні; 5) овочеві і пряносмакові; 6) цукроноси, крохмалоноси і баштанні; 7) лікарські; 8) ефіроолійні; 9) смолоносні і камеденосні; 10) інсектициди і тютюн; 11) каучуконоси і гутаперчоноси; 12) волокнисті і текстильні; 13) фарбувальні; 14) дубильні; 15) сидерати; 16) кормові; 17) медоноси; 18) водяні рослини. Не ввійшли до списку такі культури, як виноград та декоративні рослини [7, с. 12].

На всіх колекційних ділянках проводилися фенологічні спостереження. Щодо ряду рослин виконувалися також роботи із селекційного поліпшення і розмноження виділених у попередні роки форм. Крім наукової роботи, співробітники відділу займалися розсилкою насіння школам, колгоспам і науково-дослідним установам, проводили екскурсії, надавали консультації школам та будинкам сільськогосподарської культури із будівництва агробіологічних та колекційних ділянок, а також читали лекції про нові сільськогосподарські рослини для учителів, школярів та агрономів, надавали консультації студентам і науковим працівникам [4, арк. 68]. За період 1948–1953 рр. у колекційних розплідниках було вивчено 4597 зразків різних видів і форм харчових рослин, зокрема овочевих рослин (71 вид, 400 форм), 817 видів і форм злакових, бобових, які були відселектовані для впровадження у виробництво, виведено нові форми та сорти майорану, технічної культури – черсака, кенафу та ін.

Дослідження Д.Ф. Лихваря з акліматизації нових сільськогосподарських рослин, які найбільш активно проводилися у період його діяльності в Ботанічному саду АН УРСР, сприяли розгортанню наукової діяльності установи. Ученим фактично були запропоновані теоретичні і практичні засади створення всіх ділянок культурних рослин у ботанічному саду, визначені видова і сортова різноманітність, зібрана величезна кількість зразків рослин з різних регіонів СРСР і з інших країн, проведені інтродукційні випробування, визначені показники урожайності і розроблені рекомендації з використання корисних рослин.

Однак зайнятися повною мірою дослідницькою роботою Д.Ф. Лихварю завадили обставини. В 1950 р. його було переведено за сумісництвом до новоствореного відділу науки Головного управління сільськогосподарської пропаганди Міністерства сільського господарства УРСР, а згодом – на посаду директора Інституту агробіології Львівського філіалу АН УРСР.

Заснований Д.Ф. Лихварем відділ біології рослини 1951–1953 рр. було реорганізовано у відділ плодкових культур, а у 1953–1958 рр. його розділено на відділ субтропічних і плодкових рослин та відділ технічних рослин, у 1958–1960 рр. переформовано у відділ культурної флори, а у 1961–1965 рр. – відділ інтродукції і акліматизації культурних рослин. Нарешті з 1970 р. відділ було реорганізовано у відділ акліматизації рослин (імені академіка М.Ф. Кашенка), з якого відділилися лабораторія цитології та група сільськогосподарських рослин, на основі котрої організовано відділ нових культур. Тобто першочергове завдання відділу було знівельовано, однак у результаті селекційної роботи виведено близько 70 сортів і форм плодкових культур (айва, кизил, хеномелес, шефердія, хурма, азимин та ін.).

У 1969 р., глибоко розуміючи проблеми сільського господарства, директор установи, яка на той час мала назву «Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР», А.М. Гродзинський створив відділ нових культур, який сьогодні є важливим науковим і практичним центром у галузі інтродукції і акліматизації рослин, селекції і впровадження нових культур у виробництво з метою ефективного використання рослинних ресурсів у народному господарстві, збагачення видового різноманіття та збільшення стійкості і продуктивності агрофітоценозів. У відділі нових культур під керівництвом доктора сільськогосподарських наук, професора Ю.А. Утеуша почали створювати колекцію дикорослих і малопоширених кормових культур з особливо цінними біологічними властивостями (продуктивністю), зручними техно-

логіями обробітку та економічністю (до 40 нових технологій), а також кормових культур з інших регіонів. Іншим завданням відділу було поступове заміщення заморських прянощів місцевими, розробка відповідно агротехніки, рецептів, що мало б позитивно вплинути на економіку харчової промисловості країни [8, с 135].

Було створено відповідні ділянки (у 1972 р. – пряно-ароматичних, у 1974 р. – кормових культур) як експериментальну базу й демонстраційну виставку успіхів інтродукції нових культур. Відділ накопичив багатий колекційний фонд кормових, овочевих, пряно-ароматичних, технічних, лікарських, сидеральних і медодаєних рослин, що нині нараховує близько 500 таксонів. Було запропоновано використовувати нові нетрадиційні кормові культури: дагуса, чина лісова гібридна, мальва, лаватера, щавнат, сіда багаторічна, цибуля слизун, козлятник східний, сільфія пронизаноліста [8, с. 135].

На сьогодні результати наукових досліджень відділу нових культур дають можливість вирішувати такі проблеми агропромислового комплексу, як збереження родючості ґрунту, підвищення продуктивності агрофітоценозів біолого-екологічними методами, збільшення виробництва кормового й харчового білка та екологічно безпечних продуктів. На основі цього цінного матеріалу співробітниками відділу створено 57 сортів, на які одержано авторські свідоцтва і занесено до Державного реєстру сортів рослин України. Це свідчить про державне визнання досягнень селекціонерів підрозділу.

У відділі створено невідомі у світі гібриди – щавнату (с. Румекс ОК-2, Біекор-1), чини гібридної багаторічної (с. Попелюшка). Уперше у світовій практиці шляхом віддаленої гібридизації виведено високопродуктивні міжвидові гібриди факультативно самозапильних однорічних мальв (с. Рюзана, с. Унава, с. Ніка) [9].

У відділі накопичений великий досвід впровадження результатів наукових досліджень не тільки в Україні, але і у країнах СНД – у Російській Федерації, Білорусії, Молдові, Казахстані і далекому зарубіжжі – у Китайській Народній Республіці, Чехії.

Відділ нових культур Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка досяг значних успіхів у галузі фундаментальних і прикладних досліджень з інтродукції та акліматизації рослин і селекції нових культур. Розроблено до 40 нових технологій з питань вирощування та використання сортів малопоширених культур у народному господарстві.

Розроблено і впроваджено в промисловість продукти з використанням пряноароматичних культур сортів власної селекції: овочеві маринади, ковбасні вироби, алкогольні та безалкогольні напої, сухі пряні приправи, фруктові-овочеві консерви для дитячого лікувального та профілактичного харчування. Майже всі сорти ароматичних рослин, створені співробітниками відділу, мають широкий спектр використання і можуть слугувати не лише ароматизаторами, але й використовуватись як медодаєні, лікарські і навіть декоративні рослини.

Виведені сорти відділу впроваджені в господарствах 17 областей трьох агрокліматичних зон України, а також Білорусії, Казахстану, Китаю, Кореїської Народно-Демократичної республіки, Російської Федерації, Чехії на площі близько 1 млн. га [9].

За результатами наукових досліджень за останні 10 років опубліковано 15 монографій, понад 300 статей, з них 55 закордоном, в яких викладені досягнення в галузі інтродукції та селекції кормових, овочевих, пряно-ароматичних, технічних та сидеральних культур. Для подальшого розвитку інтродукційної та селекційної роботи у відділі підготовлено 2 докторів та 12 кандидатів наук.

Науковцями відділу організовано та проведено 10 Міжнародних та Всеукраїнських науково-практичних конференцій з теоретичних та прикладних аспектів інтродукції, селекції та використання корисних культур і опубліковано 10 збірників матеріалів конференцій. Співробітники відділу брали участь з доповіддю у понад 100 науково-практичних конференціях, симпозіумах, школах, в тому числі 30 Міжнародних (Австрія, Данія, Італія, Російська Федерація, Чехія тощо) [9].

Щорічно на базі колекційного фонду відділу проводиться численні екскурсії (20-30) для студентів вищих, середніх учбових закладів. Надається близько 200 консультацій з кормових, овочевих та пряноароматичних культур. Співробітники відділу беруть активну участь у міських та Всеукраїнських виставках з реклами нових культур. Із генетичного фонду відділу передається насіння нових корисних рослин в інші установи (ботанічні сади, дендропарки, науково-дослідні інститути, вищі учбові заклади) для створення колекцій (до 20 установам, по 400–500 зразків) [9].

Висновки. Результати досліджень сільськогосподарських культур, закладених професором Д.Ф. Лихварем та поглиблених колективом, очолюваним професором Ю.А. Утеушем у 1960–1990-х рр. ХХ ст., не лише поповнили видове різноманіття сільськогосподарських рослин України, а й сприяли їх популяризації та подальшому удосконаленню технологій з питань вирощування та використання сортів малопоширених культур у народному господарстві

Список використаних джерел

1. Сад над Славутичем : путеводитель по Центральному ботаническому саду им. Н. Н. Гришко АН Украины / В. В. Кваша, Н. А. Кохно, В. Г. Собко, Т. К. Майко ; отв. ред. Т. М. Червченко. – К. : Изд-во СП Свенас, 1993. – 192 с.
2. Лихвар Данило Федорович // Чувікіна Н. В. Вони будували Сад : біогр. довід. / Н. В. Чувікіна, С. В. Клименко. – К. : Цукор України, 2009. – С. 31–32.
3. Рахметов Д. Б. Вклад профессора Д. Ф. Лихваря у створення колекцій рослин та розгортання наукової діяльності центрального республіканського Ботанічного саду АН УРСР / Д. Б. Рахметов, П. А. Мороз // Інтродукція рослин. – № 1–2. – 2003. – С. 173–180.
4. Архів Національного ботсаду імені М. М. Гришка НАН України, оп. 2, спр. 34. Создание зеленых насаждений Ботанического сада АН УССР (раздел № 5), 1953, 105 арк.
5. Спогади колег // Професор Лихвар Данило Федорович (1902–1986): бібліогр. покажч. наук. пр. / УААН, ЦНСГБ ; уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Щиголь ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2002. – С. 16–55.
6. Архів Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка НАН України, оп. 1, спр. 18. Отчет о научной и научно-исследовательской деятельности ЦРБС АН УССР, 1946, 217 арк.
7. Лихварь Д. Ф. О пополнении видового и формового состава культурных растений в лесостепи Украины / Д. Ф. Лихварь // Отчет о научной и научно-исследовательской деятельности ЦРБС АН УССР за 1946 г. – К., 1946. – С. 1–31.
8. Утеуш Юрій Адольфович Вони будували Сад : біогр. довід. / Н. В. Чувікіна, С. В. Клименко. – К. : Цукор України, 2009. – С. 115–117.
9. Сайт Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbg.kiev.ua/scientific_activity/nauka.php.

**ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ НАЛАГОДЖЕННЯ РОБОТИ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ. 1944-1945**

В статті розглядаються питання, пов'язані з налагодженням роботи залізничного транспорту в західних областях України у початковий період відновлення економіки республіки у 1944–1945 рр. Визначаються особливості і характер збитків, завданих залізничному транспорту у цьому регіоні країни. Розкриваються пріоритетні напрямки відновлювальних заходів. Викриваються недоліки у вирішенні цього комплексу проблем.

Ключові слова: II світова війна, залізничний транспорт, інфраструктура, рухомих склад, відродження.

Key words: World War II, railway transport, infrastructure, rolling stock, recovery.

З переміщенням лінії фронту на захід та вигнанням гітлерівських окупантів з певної території відразу розпочиналися відновлювальні роботи з налагодження роботи залізничного транспорту, оскільки від цього значною мірою залежали як ритмічність фронтових перевезень, так і відродження економіки визволеного регіону. Залізнична колія підривалася, руйнувалася та навіть вивозилася відступаючими частинами супротивника, значна кількість рухомого складу була знищена або завчасно виведена окупантами, залізнична інфраструктура (вокзали, станції, пристанційні споруди, депо, мости і тунелі, засоби зв'язку, системи водо- та енергопостачання, будівлі службово-технічного призначення тощо) майже вщент зруйнована. Колійне господарство західного регіону України виявилось вкрай запущеним. Зведені за чверть століття до того дерев'яні мости стали непридатними для використання. 50% шпал (майже 100 тис. шт.) внаслідок гниття потребували заміни. Зношеність рейок на кривих ділянках сягала 9 мм на вертикалі та 10 – на горизонталі [1, 7зв-8]. На Львівській залізниці під час війни та окупації було зруйновано 840 км головних і 314 км станційних колій, 1463 стрілочних переводів, 1117 штучних споруд, 11 тунелів, 614 мостів з прольотом до 20 м, 24 – від 60 до 100 м, 22 – понад 100 м, а також 685 різних споруд, у тому числі 150 житлових будинків, 278 шляхових будок [2, 127]. Серед важливих об'єктів, необхідних для якнайшвидшого відновлення рухомого складу залізниць, руйнувань зазнали також Львівський і Стрийський паровозовагоноремонтні заводи [3, 3-12].

Відбудовна стратегія керівництва країни передбачала якнайшвидше відновлення залізничного транспорту: прокладання головних колій, відбудову мостів і мінімально необхідної кількості колій на станціях і вузлах, відновлення тимчасового зв'язку й енергозбереження, поступове відновлення залізничного та енергетичного господарства для забезпечення не менше 8-12 пар поїздів на добу та остаточне відновлення залізниць і доведення їх пропускної спроможності до раніш існуючої [4].

При цьому відбудова транспортної інфраструктури здійснювалася з використанням форм і методів воєнного керівництва організації робіт шляхом виконання директив і розпоряджень, що було притаманне не лише воєнному часу, а й усій командно-адміністративній системі взагалі.

Деякі ділянки Львівської залізниці були вільні від гітлерівських окупантів вже у лютому 1944 р. Рух поїздів тут відновили у березні-квітні, відразу після «перешивання» колії. На визволеній від ворога території у цей час виявилось 3 основних та 6 обігових депо, 3 відділення руху, 3 паровозних відділення, 3 вагонні дільниці, 4 дистанції колії, 4 дистанції зв'язку, 3 матеріальних склади, 62 роздільні пункти, з яких 8 – вузлових станцій I і II класів [1, 8зв].

Відновлення всієї інфраструктури залізниці потребувало колосальних зусиль трудових колективів Львівської залізниці, УБВР¹, ВЕВ². Та вже у травні 1944 р. Львівська залізниця виконала завдання командування 1-го Українського фронту, прийнявши під вивантаження 14 тис. вагонів, що прямували на фронт, і з 7 травня були зняті обмеження у прийманні поїздів з сусідніх залізниць [1, 10].

На початку травня були складені графіки руху і план формування поїздів, інструкції для роботи вузлів, розгорталось складання техніко-розпорядчих актів на всіх станціях. Передусім були відновлені Тарнопільське, Чортківське, Коломийське відділення руху, встановлене диспетчерське командування рухом поїздів навіть на тих ділянках, де працювало ВЕВ. Було організовано два кола ДГК³ з окремим зв'язком на двох відділеннях. З 1 травня запроваджувалося планування діяльності залізниці: до 15 години план роботи на наступну добу подавався Управлінням, згідно з яким відділення верстали плани роботи по основних станціях. Вівся суворий облік функціонування паровозного парку (як приписного, так і колон резерву НКШС, розподілених між дільницями). Усі господарські одиниці до середини літа 1944 р. були укомплектовані згідно зі штатним розписом за рахунок реєвакуйованих і прибулих за відрядженням, а також працівників, які залишалися в окупації [1, 12]. Для якнайшвидшого освоєння та організації експлуатаційної роботи на ділянках, визволення яких очікувалося найближчим часом, були організовані оперативні групи Львівського, Самбірського, Стрийського, Станіславського⁴ відділень на чолі з начальниками відділень руху чи паровозного господарства. Кожна з них складалася зі 100-200 працівників усіх служб.

Значні зусилля докладалися для поліпшення експлуатаційної роботи. Зокрема, було облаштовано обвідні колії на Тарнопільському вузлі та на станції Гусятин. У першому випадку це дало можливість пропускати поїзди на Південь з Підволочиська без заходу їх у Тарнопіль, а в другому – пропускати поїзди без заходу в Гусятин для заміни хвоста на голову. Були проведені роботи з облаштування тупиків та звільнення паркових колій від трофейного західноєвропейського рухомого складу, подовження колій на станціях тощо. У результаті відновлювальних робіт та організаційно-технічних заходів пропускна здатність значно зросла і зберігала цю тенденцію на перспективу. Для прикладу, на ділянці Ланівці – Тарнопіль до війни цей показник становив 9 пар поїздів, станом на 1 червня 1944 р. – 12, а невдовзі мав досягнути

1 УБВР – Управління відновлювальних робіт.

2 ВЕВ – Військово-експлуатаційне відділення.

3 ДГК – диспетчер головної колії.

4 Місто Станіслав нині Івано-Франківськ.

18 пар; на ділянці Підволочиськ – Тарнопіль – відповідно 15, 20 і 48 пар, на ділянці Чортків – Заліщаки – 6, 16 і 18 пар [1, 13зв-14].

На початку 1944 р. залізниці ще не мали затвердженого профільним наркоматом плану робіт. Основні зусилля у цей час спрямовувалися на розбирання завалів та роботи на лінійно-шляхових будівлях, оскільки загроза з повітря унеможливила відбудовні операції на головних об'єктах. Та вже з серпня ситуація різко змінилася у зв'язку з тим, що НКШС затвердив плани робіт по Ковельській залізниці: на серпень – у сумі 3 млн. руб., вересень – 3,5 млн. руб. При цьому пріоритетними напрямками визначалися паровозне і вагонне господарства [3, 49-50; 5, 4, 10-10зв; 6, 128; 7, 2]. Одним із стримуючих факторів виступала відсутність технічної документації [5, 6]. Одночасно з кадровою проблемою необхідно було вирішувати цілу низку питань, пов'язаних з матеріально-технічним забезпеченням відбудовних робіт. Керівники залізниць усвідомлювали, що за їх великих обсягів центр не зможе забезпечити належне постачання каменя, цегли, вапна, покрівельних матеріалів. Тому їх виробництво слід було налагодити на місцях [7, 1-3].

Великих зусиль потребувало відродження паровозного господарства. Зі значними труднощами відновлювалося електросилове господарство. У катастрофічному стані після окупації перебувало вагонне і пасажирське господарства. Одним з найбільш нагальних питань вважалося налагодження безпеки руху поїздів [1, 11-25]. Та, незважаючи на всі труднощі, відновлені роботи велися швидкими темпами. До 1 січня 1945 р. на Львівській залізниці діяло 4 військово-експлуатаційних відведення та 8 паровозних колон. Тут вдалося прокласти 2251,4 км головної колії, 633 – станційної, відновити 2456 стрілочних переводів, 760 штучних споруд, 542 мости, 318 цивільних споруд, 20 паровозних депо [2, 188-189].

З завершенням бойових дій у Європі відбудовні роботи перейшли у нову фазу, орієнтуючись на завдання мирного часу. Демобілізація значних контингентів військовослужбовців дала змогу рішуче подолати кадровий дефіцит. Однак і в цей період відчувався брак коштів, будматеріалів, обладнання, спеціальної апаратури, рухомого складу, що, безумовно, позначалося на темпах і якості робіт [2, 96-10, 146].

Підсумовуючи початкову фазу відродження залізничного транспорту в західному регіоні республіки, слід визнати виправданою, як загальну стратегію, так конкретні засоби відбудовних робіт, апробованих ще у східних і центральних районах УРСР. Незважаючи на значні труднощі, триваючі бойові дії, трудові колективи титанічними зусиллями змогли доволі успішно їх реалізувати, сприяючи тим самим відродженню залізничного транспорту та економіки республіки взагалі. Водночас, стратегія відбудовних робіт, застосовна адміністративно-командним апаратом, продемонструвала старі вади більшовицької системи господарювання, якій були притаманні невисока виконавська дисципліна, бюрократизм, цифроманія, залишковий принцип забезпечення соціальної сфери, що створювали тотальний дефіцит: фінансово-матеріальних ресурсів, продуктів харчування, предметів першої необхідності тощо. У свою чергу це негативно впливало на ставлення до праці та її продуктивність.

Джерела

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦГАГО України). – Ф. 1, оп. 77, спр. 104.

2. Там само. – Спр. 153.
3. Там само. – Спр. 241.
4. Государственный комитет обороны. Постановление № ГКО-1095с от 3 января 1942 г. Москва, Кремль. – Режим доступа: http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194201/gko_1095.html.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 77, спр. 56.
6. Там само. – Оп. 23, спр. 2169.
7. Там само. – Оп. 77, спр. 103.

Бібік А.М.

ст. викл. кафедри гуманітарних і соціальних наук
Житомирського державного технологічного університету**ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В СФЕРІ ОБОРОНИ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА.**

Ключові слова: президент, держава, оборона, національна безпека keywords: president, state, defense, national safety.

Політико – правовий статус та спектр повноважень президента в різних країнах неоднакові. В першу чергу це залежить від форми правління і характеру політичного режиму в тій чи іншій державі.

В той же час сам статус глави держави вже передбачає, що це одна з найвищих посадових осіб [3], яка несе відповідальність за свою державу і свій народ, як в середині країни так і за її межами.

Саме тому, у більшості сучасних конституцій президент визнається верховним головнокомандувачем, та має ряд повноважень в сфері оборони та національної безпеки держави, яку він очолює. Так наприклад, згідно зі ст. 126 діючої Конституції Республіки Польща – Президент Республіки Польща є вищим представником Республіки Польща і гарантом безперервності державної влади. Президент слідкує за додержанням Конституції, стоїть на варті суверенітету і безпеки держави, а також недоторканності й цілісності її території. Згідно Чеського законодавства – Президент республіки є головою держави та Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил Чехії.

Не стала виключенням і Конституція України, в якій згідно п. 17 ч. 1 ст. 106 Конституції України [1] визначено, що Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України. Але за часів існування незалежної України, жоден з Президентів не мав необхідності використовувати даний статус в реаліях тих політичних, соціальних та військових подій, які сьогодні відбуваються в Україні.

Тому вважаю актуальним зупинитися на повноваженнях Президента України саме в сфері оборони та національної безпеки. Проаналізувавши повноваження Президента в даній сфері можна зробити висновки про те, що його функції, в першу чергу, полягають у політичному керівництві державними органами, які забезпечують обороноздатність України. В більшості підручників і наукових праць з конституційного права та політології розкриваючи сутність повноважень Президента України в сфері оборони зазначають, що він:

- 1) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України;
- 2) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України;
- 3) призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань;
- 4) здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

- 5) очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- 6) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;
- 7) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- 8) присвоює вищі військові звання [1].

Звичайно, це основний перелік повноважень Президента України в сфері оборони та національної безпеки. В той же час виходячи зі змісту чинного законодавства України, особливо в сьогоdnішній складний для України період, необхідно зазначити, що коло цих повноважень набагато ширше, ніж було зазначено вище. Безперечно основним завданням Президента, як глави держави, є забезпечення державної незалежності, національної безпеки і правонаступництва держави. І саме це завдання є основою для визначення інших завдань та повноважень в сфері оборони та національної безпеки. Доцільно зупинитися і на такому повноваженні Президента, як представлення держави в міжнародних відносинах, здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів та укладення міжнародних договорів України [1]. Оскільки більшість закордонних поїздок, дипломатичних зустрічей Президента в сьогоdnішніх реаліях, як напряду, так і опосередковано пов'язано саме з сферою оборони та національної безпеки.

Крім того, не можу не зупинитися, на деяких положеннях Закону України «Про оборону України» в якому ч. 3 ст.6 визначено, що для здійснення повноважень у сфері оборони, визначених Конституцією та законами України, Президент України видає укази і розпорядження. Як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Президент України видає накази і директиви з питань оборони [2].

Отже підводячи підсумки хотілося б зазначити, що обсяг повноважень в сфері оборони та національної безпеки відіграє важливу роль не лише в визначенні положення президента в системі влади держави, а і у забезпеченні недоторканності та суверенітету відповідної держави.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: станом на 1 вересня 2014 року. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Х.: Право, 2014 р.
2. Закону України «Про оборону України» від 06.12.1991 № 1932-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1932-12/> (Дата звернення 23.01.2015)
3. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): навчальний посібник / Шляхтун П.П. – К.: Либідь, 2005.- 576 с.

Дем'янова Анастасія Ігорівна

студентка 375 групи

Інституту педагогічної освіти

Миколаївського національного інституту

ім. В. О. Сухомлинського

Науковий керівник:

викладач кафедри корекційної

освіти Миколаївського національного

університету ім. В. О. Сухомлинського

Іванова Тетяна Михайлівна

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ПСИХОТРЕНІНГУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми: розвиток соціуму зумовлює активний пошук шляхів підвищення ефективності комунікативної взаємодії. Одним із способів покращення комунікації виступає психотренінг, оскільки він має тісний зв'язок з реальними соціальними проблемами й дає відповідь на злободенні питання, які висуває життя.

Аналіз наукових досліджень: національна школа тренінгу представлена такими науковцями: В. Казмиренко, Т. Яценко, А. Гірник, Є. Білоножко, С. Дідковський, С. Дружинін, О. Живоглядов, С. Хоружій. Спершу тренінг використовувався у тилових структурах для допомоги офіцерам, що звільнялися у відставку.

Перші тренінги для практичних психологів будувалися на програмах А. Айві, Ф. Бурнарда, С. Васьковської.

Перша монографія, у якій викладено теоретичні і методичні аспекти соціально-психологічного тренінгу, опублікована Л. Петрівською у 1982 році.

Актуальність: у сучасних умовах тренінг є складовою формою інтерактивних технологій, що сприяє покращенню знань та умінь людей у процесі комунікативної взаємодії. Відтак, питання історії розвитку психотренінгу на території України є

важливим та потребує детального вивчення з метою удосконалення психотренінгових методик.

Мета статті: дослідити теоретичний аспект розвитку психотренінгу на території України.

Виклад наукового матеріалу. У науці та практиці існує багато визначень поняття тренінгу: навчання, виховання, тренування, дресирування (з англійської – вчити, тренувати). Тренінг визначається як засіб програмування тих особливостей у людини, які в ній існують. Відтак тренінг – форма активного навчання, спрямована на розвиток знань, вмінь і навиків та соціальних установок.

Одним із перших у світі тренінг розпочав застосовувати Дейл Карнегі у 1912 році. Він заснував «Dale Carnegie Training», у якому досі проводяться тренінги з розвитку навиків публічного виступу, впевненості в собі, взаємодії в соціумі. Значний внесок у розвиток тренінгу зробив соціальний психолог Курт Левін, який разом з колегами створив тренінгові групи (Т-групи), спрямовані на підвищення комплексності загалом. К. Левін стверджував, що більшість ефективних змін в установках і поведінці людини відбувається у груповому, а не в індивідуальному контексті, тому, щоб виявити і змінити свої установки, виробити нові форми поведінки, людина повинна перебороти свою автентичність і навчитися бачити себе такою, якою її бачать інші.

У 1960 році виникає, опираючись на традиції гуманістичної психології Карла Роджерса, рух тренінгу соціальних і життєвих навиків, який застосовувався у професійній підготовці вчителів, конструкторів, менеджерів з метою психологічної підтримки та розвитку. Під керівництвом М. Форверга у Лейпцигському та Йенському університетах у 1970 році був розроблений метод, що має назву «соціально-психологічний тренінг». Засобами тренінгу виступають рольові ігри з елементами драматизації, які створюють умови для формування ефективних комунікативних навичок [2, стор. 18].

Соціально-психологічний тренінг отримав значне поширення й у вітчизняній практиці. Перша монографія, у якій викладено теоретичні і методичні аспекти соціально-психологічного тренінгу, опублікована Л. Петрівською у 1982 році. Цю дату можна вважати початком ери соціально-психологічного тренінгу у вітчизняній психологічній практиці.

На сьогодні існує декілька видів тренінгу: тренінг партнерського спілкування, тренінг сенситивності, мотиваційний тренінг, тренінг креативності тощо, які націлені на формування та розвиток умінь, навичок і компетентності у соціальній взаємодії. Тренінгові форми активно використовуються у роботі з дітьми, учнями, студентами, батьками, професіоналами соціономічної групи, керівниками підприємств та організацій і мають великі перспективи.

В Україні тренінги як вид психологічної роботи почали застосовуватися із середини 70-х років, насамперед фахівцями, що отримали психологічну освіту в Москві та Ленінграді. Поступово в Україні почала складатися й національна школа тренінгу, чому сприяли викладачі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (професор В. Казмиренко), дійсний член АПР України Т. Яценко, а також практикуючі психологи (А. Гірник, Є. Білоножко, С. Дідковський, С. Дружинін, О. Живоглядів, С. Хоружій) [1, стор. 8].

У вітчизняній прикладній психології усвідомлення необхідності тренінгу психологічних умінь стало порівняно недавнім відкриттям, так само, як і розуміння того, що стосунки між психотерапевтом і пацієнтом можливо екстраполювати на площину стосунків між учителем і учнем, між психологом і потребуючим у допомозі. Цей підхід є перспективним і багатообіцяючим, оскільки спрямований на поглиблення інтелекту людини. І тепер створюються належні умови для розроблення та впровадження тренінгу психологічних умінь [3, стор. 5].

Основна мета психологічного тренінгу, на думку В. Захарова, Л. Петровської, Н. Хрящевої, – підвищення компетентності у сфері спілкування. На наш погляд, найбільш повну класифікацію методів тренінгу наводить Ю. Ємельянов. Науковець об'єднує активні групові методи в три основні блоки:

1) дискусійні методи (групова дискусія, аналіз випадків із практики та ситуації вибору);

2) ігрові методи: дидактичні і творчі ігри, рольові ігри (поведінкове навчання, ігрова психотерапія, психодраматична корекція, трансактний метод усвідомлення комунікативної поведінки);

3) сенситивний тренінг (тренування міжособистісної чуттєвості й сприймання себе як психофізичної єдності).

На думку науковця Л. Петровської, головне завдання психолога в групі психологічного тренінгу – завдавати і підтримувати норми групового спілкування. Вона виділяє такі норми (принципи) спілкування:

1) принцип «тут і тепер». У відповідності до цього принципу група повинна перетворитися на своєрідне об'ємне дзеркало, в якому кожен учасник побачив би себе під час виконання вправ;

2) принцип персоніфікації висловлювань, що означає добровільну відмову від безособових мовних форм, приховування власної позиції;

3) принцип пріоритетності мови почуттів. Згідно з ним учасники групи повинні концентрувати увагу на емоційних станах і проявах (своїх власних і партнерів з групи) під час зворотнього зв'язку;

4) принцип активності. Кожен учасник повинен бути включений до інтенсивної групової взаємодії з метою цілеспрямованого споглядання себе, партнера, групи загалом;

5) принцип конфіденційності полягає у рекомендації не розголошувати зміст спілкування, що розвивається в процесі тренінгу, за межі групи [4, стор. 7].

Л. Столяренко стверджує, що соціально-психологічний тренінг розвиває вміння підтримувати спілкування, психологічно стимулювати активність партнера; максимально використовувати соціально-психологічні характеристики комунікативної ситуації для реалізації своєї стратегічної ситуації, у рамках якої розгортається спілкування; психологічно налаштуватись на емоційний тон партнерів по спілкуванню [6, стор. 28].

Л. Мітіною (1994 р.) запропонована модель конструктивної зміни поведінки, що включає стадії і процеси, котрі відбуваються на кожній стадії. Виділяють чотири стадії зміни поведінки учасника тренінгу: підготовка, усвідомлення, переоцінка, дія. Модель об'єднує основні процеси зміни: мотиваційні (I стадія), когнітивні (II стадія), афективні (III стадія), поведінкові (IV стадія).

Для ефективної роботи на стадії підготовки завжди необхідний деякий «розігрів», створення мотивації змін. Для зняття напруги на цій стадії використовуються психогімнастичні ігри з релаксаційною спрямованістю.

Перехід на стадію усвідомлення відбувається завдяки когнітивним змінам. Це пов'язано з новими особливостями рефлексивних процесів. Рівень усвідомленості істотно підвищується завдяки спостереженню, протиставленню, інтерпретації можливих точок зору, позицій, способів і прийомів сприйняття і поведінки, що обговорюються у малих групах.

На думку І. Вачкова, стадія переоцінки супроводжується збільшенням використання не тільки когнітивних, а й афективних та оцінювальних процесів зміни. В учасників з'являється тенденція до осмислення впливу власної небажаної поведінки на безпосереднє соціальне оточення (сім'ю, студентську групу) і до переоцінки власної особистості [5, стор. 126].

Рівень усвідомленості місця психологічного консультування в загальній системі роботи більшості практичних психологів-початківців – недостатній. Тому в тренінг-центрі, який було створено при дніпропетровському навчально-методичному центрі психологічної служби системи освіти у 2004 році, запровадили короткі тренінги з консультування. Перші тренінги для практичних психологів-консультантів, які проводились у 2004-2005 рр., будувалися на програмах, опублікованих у працях А. Айві, Ф. Бурнарда, С. Васківської. З накопиченням досвіду групової роботи психологами-консультантами ці програми розформувались і набули рис авторської розробки. У центрі уваги групової роботи були вже не окремі навички консультування, а особистість консультування.

Наступним етапом розвитку тренінгу консультування, стала супервізійна практика (2008 р.). Під час таких занять психологи, котрі мають власний консультативний досвід, намагаються допомогти колезі-консультанту якнайкраще відповісти на потреби клієнта.

Таким чином, протягом 5 років, завдяки спільній роботі тренера та учасників 10 груп практичних психологів (119 осіб), було відпрацьовано тренінг із консультування, що складається з 3 рівнів:

1. Тренінг базових навичок консультування для консультантів-початківців.
2. Тренінг формування індивідуального стилю консультування для психологів із певним досвідом консультування.
3. Супервізійний тренінг для психологів-консультантів, які мають постійну консультативну практику.

Про те, що така форма роботи відповідає проблемам практичних психологів системи освіти, свідчить факт, що кожного року, починаючи з 2004, вони отримують нові заявки на проведення тренінгу. Кожна нова група робить свій внесок у вдосконалення програми тренінгу [6, стор. 23].

Зміни, що відбуваються у тренінгу, є результатом руху від зовнішнього до внутрішнього, від запропонованих у тренінгу зразків поведінки і діяльності до їх усвідомлення і включення в пізнавальні й регулятивні структури психіки у вигляді вмінь і навичок, настанов. При цьому враховується, що психічні утворення, які сформовані в тренінгу і виникли в результаті інтеріоризації зовнішнього професійного контексту, активізують самокорекцію, саморозвиток.

У результаті проведеного дослідження було окреслено специфіку розвитку психологічного тренінгу на території України. Зміни, які відбувались впродовж 45-ти років із впровадження тренінгової роботи у країні сприяли отриманню значних результатів. Відтак, використання тренінгових умінь у прикладній психології в Україні стало порівняно недавнім відкриттям, так само, як і розуміння того, що стосунки між психотерапевтом і пацієнтом можливо екстраполювати на площину спілкування інших суб'єктів соціальної взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тренінгові технології у роботі психологічної служби вищого навчального закладу : навчальний посібник / за наук. ред. Н. О. Євдокимивої. – Миколаїв : Іліон, 2013. – 558с.
2. Гольштейн Арнольд, Хомик Володимир тренінг умінь спілкування : як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ. В. Хомик. – К.: Либідь, 2003. – 520с.
3. Вітенко І.С., Борисюк А.С., Вітенко Т.І. Соціально-психологічний тренінг: цикл вправ для підготовки лікарів – медичних психологів : Навч.-метод. посібник / За ред. проф. Вітенка І.С. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – 124с.
4. Євдокимова Н.О. Професійно-психологічний тренінг як технологія становлення професіонала / Євдокимова// Актуальні проблеми психології / за ред. С. Д. Максименка. – Т.7. – Вип.20. – Ч.1. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 128с.
5. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 166с.

УМОВИ УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МОЛОДОГО ВЧИТЕЛЯ

Анотація. У статті йдеться про професійну адаптацію молодих педагогів та чинники, що її обумовлюють. Аналізуються результати опитування молодих вихователів дошкільних закладів щодо труднощів, з якими вони зіткнулися в перші роки роботи; робиться висновок про важливість і перспективність подальших досліджень.

Ключові слова. Професійна адаптація, адаптивна поведінка, професійна компетентність, професіоналізація.

Keywords. Professional adaptation, adaptive behavior, professional competence, professionalism.

Актуальність проблеми. Професійне становлення молодого вчителя – це тривалий і напружений процес, який починається задовго до його першого входження до шкільного класу. Цьому присвячуються роки навчання в університеті, поглиблена самоосвіта в процесі оволодіння секретами професії, знайомство з кращими педагогічними практиками. Особливе місце у професійному становленні початківця та забезпеченні якості освіти у школі та дошкільному закладі займає картина його адаптації до умов праці, яка припадає на перші роки і може складатися більш чи менш успішно.

Професійна адаптація науковцями трактується як процес залучення молоді до трудової діяльності, що передбачає взаємодію індивіда та виробництва з метою досягнення такої відповідності між ними, яка найбільшою мірою забезпечує ефективну працю, згуртованість персоналу, задоволення матеріальних та духовних потреб, різнобічний розвиток особистості (В.С. Немченко). Особливої уваги в цьому контексті заслуговують випускники педагогічних університетів, специфіка адаптації яких обумовлена багатофункціональністю, поліструктурністю, поліпредметністю учительської праці та ускладнюється реформами, які відбуваються сьогодні в освітньому просторі.

Вчорашній студент у перші ж дні роботи в школі стикається з низкою проблем, які досить часто самостійно, без сторонньої допомоги не в змозі подолати. Невдалий досвід досить часто завершується відмовою молодого фахівця від своїх амбітних цілей – стати майстром в царині педагогіки. І навпаки, вдале проходження адаптаційного періоду завершується добрим рівнем адаптованості, що в своєму загалі є запорукою вирішення низки проблем у освітній системі, зокрема, кадрового питання, нарощення професійної майстерності, розвитку креативності та творчості і врешті-решт забезпечення якості освіти дітей. Варто пам'ятати, що сучасні тенденції такі, що у сфері кадрового забезпечення спостерігається процес постійного збіль-

шення кількості вчителів передпенсійного та пенсійного віку. Тому сучасні навчальні заклади гостро потребують притоку таких молодих учителів, які можуть прийти на зміну досвідченим педагогам та бути адекватними новій освітній ситуації і новим ускладненим умовам професійної діяльності.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз проблеми адаптації молодих вчителів; *завдання* – виділити характерні особливості процесу адаптації, означити загальні тенденції явища та окреслити коло невирішених питань.

Зупинимось детальніше на психологічних закономірностях феномена нашого дослідження. Явище адаптації здавна хвилює суспільство. Природа людини та її фізіологічні властивості, що формувалися протягом багатьох віків, не можуть змінюватися так швидко, як це відбувається з технологічними та соціальними умовами суспільства. Але за умов розумної технології і стратегії власного життя людина здатна постійно нарощувати рівень адаптованості (Л.В.Сохань) [7].

Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури засвідчує існування вагомої бази досліджень з проблеми. Зокрема, психолого-педагогічні закономірності професійного становлення молодих спеціалістів висвітлені в працях О.А.Абдуліної, С.І.Архангельської, Ю.К.Бабанського, Л. Г. Борисової, Ф.М.Гоноболіна, І.А.Зязюна, Н.В.Кузьміної, С. В.Овдій, С. І.Скубій, М. І. Стурова, Н.О Чайкіної. Обґрунтування сутності професійної адаптації, її методично-організаційного забезпечення розкриваються в працях А.Афанасьєва, С.Г.Вершловського, Д.І.Водзинського, Т.І.Гриб, Ю.С.Колесникова, Т.С.Полякова. Питання ефективності адаптаційного процесу та зовнішніх детермінантів розкриваються в працях А.Альберта, Л.Ф.Бенедиктової, В.В.Буткевич, Т.В.Гуляєвої, В.М.Дугинец, Л.М.Корнеєвої, С.В.Овдей, Л.С.Шубіної.

Предмет нашого дослідження потребує уточнення та розмежування близьких за змістом понять «адаптація», «адаптивна поведінка», «професійна адаптація», «адаптивність», «адаптованість». При усій різноманітності уточнюючих деталей загальним є те, що адаптація розглядається як пристосування особистості до існування в соціумі відповідно вимог і норм. Дослідники П.С. Граве і М.Р. Шнейдман говорять про адаптацію як стан організму, коли внутрішній інформаційний стан максимально співзвучний інформаційному стану ситуації. Наголошується на такій особливості організму в процесі адаптації, як мінімізація реакцій на мінливі умови середовища. Адаптація здійснюється в процесі соціалізації особистості в ході її індивідуального розвитку, трудового і професійного становлення (Т.М.Титаренко).

Аналізуючи поняття адаптивної поведінки, українська вчена С.І.Хаїрова посилається на дослідження Н. Weber, де адаптивна поведінка визначається як індивідуальний спосіб взаємодії суб'єкта із ситуацією відповідно до власної логіки та значущості в житті людини та її психологічних можливостей. Головне завдання такої взаємодії полягає у якнайкращій адаптації до вимог ситуації. Це дозволяє суб'єкту оволодіти нею (ситуацією), ослабити чи пом'якшити вимоги, навчитися їх уникати чи звикнути до них і таким чином погасити стресовий вплив ситуації якомога швидше [6].

Адаптованість науковцями розглядається як здатність до адаптації, що передбачає такі психологічні та фізіологічні особистісні якості, що дозволяють оволодівати професійною діяльністю з найменшими затратами часу і сил, налаштованість на виконання професійних обов'язків, чутливість до колективних цілей, здатність до входження в систему професійних, соціальних та міжособистісних взаємин. Адапто-

ваність саме до вчительської праці характеризується наявністю професійної спрямованості молодого вчителя, мірою оволодіння професійними компетенціями, рівнем усвідомлення професійних функцій.

Нами було проведено опитування 34 молодих вихователів дошкільного навчального закладу, стаж роботи яких складає до 5 років, щодо труднощів, з якими вони зіткнулися в перші роки роботи. Були названі такі: складнощі у спілкуванні з батьками вихованців, очевидна недовіра з їх боку, сором'язливість (34%); труднощі у спілкуванні з іншими колегами, неприйняття в колективі (23%); невміння організувати дітей, слабкі знання особливостей розвитку дітей, звідси завищені вимоги до дітей (21%); труднощі в організації робочого часу (9%); дидактична некомпетентність (13%).

Керівники ДНЗ у свої анкетах додають такі помічені ними труднощі процесу адаптації молодих спеціалістів: невміння підготуватися до робочого дня; нездатність вибудовувати партнерські взаємини з колегами; яскраво виражена амбітність, часто молодий педагог діє за принципом: «я краще знаю, як потрібно; невміння перенести теоретичні знання в практичну площину; острах у виявленні ініціативи; низька загальна професійна компетентність; неготовність до індивідуальної роботи з дітьми.

Велике значення у формуванні налаштованості на майбутню професію відіграє навчання у вищій школі. Як організовано процес навчання? Чи створені можливості для самореалізації студентів, ефективного професійного зростання? Викладачі вищої школи можуть «заразити» своєю професією, викликати бажання наслідувати, або навпаки – назавжди позбавити бажання займатися педагогічною діяльністю. Суб'єкт-суб'єктні взаємини, увага і повага до студентів результують у появі інтересу та бажання займатися педагогічною діяльністю.

Поряд з цим, уже самі молоді педагоги називають чинники, з якими вони зіткнулися в перші дні перебування на робочому місці в навчальному закладі, а саме: постійна робота на підміні; неможливість отримати від методиста чітку консультацію; постійні зауваження з боку керівництва; неефективна взаємодія з напарником, яка має достатній досвід, але неохоче ділиться ним; не поцінуються досягнуті успіхи, вся увага керівництва зосереджується на формальних ознаках; відсутня допомога в складних ситуаціях, коли немає напарника чи помічника вихователя.

Таким чином, аналіз проблеми професійної адаптації молодого вчителя дає підстави для висновків про її невирішеність і навіть загостреність в сучасних умовах розвитку суспільства. З метою посилення психологічної готовності до майбутньої професії, яка має допомогти процесу адаптації, варто на рівні школи започаткувати профільні педагогічні класи, організувати гуртки майбутнього вчителя. Бажано залучати початківців до Школи молодого вчителя, участі в інтерв'їзійних та суперв'їзійних групах; нових підходів потребує ідея наставництва. Добре було б започаткувати конкурс педагогічних умінь молодих вчителів. Але все це може бути ефективним лише на додачу до основного: розвивального достатньо комфортного професійного середовища, де панують увага, повага та щире опікування молодими педагогами.

Список використаної літератури

1. Багачкина Н.А. Учет индивидуальных стилей обучения студентов как основа успешной адаптации при организации учебной деятельности // Вопросы биоло-

- гии, экологии и методики обучения: Сборник научных статей. Вып.3. – Саратов: Изд-ство Сарат. педин-та, 2000. – С.108-110.
2. Балл Г.А. Понятие адаптации и ее значение для психологии личности // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С.92-100.
  3. Гапонова С.А. Особенности адаптации студентов вузов в процессе обучения // Психологический журнал. – 1994. – №3. – С.9-12.
  4. Казміренко В.П. Програма дослідження психолого-соціальних чинників адаптації молоді людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №6. – С.76-78.
  5. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. – 2—1. – т.22. – №1. – С.16-24.
  6. Мороз О.Г. Професійна адаптація молодого вчителя. – К.: Вища школа, 1980. – 94с.
  7. Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. /Ред. рада: В.М.Доній, Г.М.Несен, Л.В.Сохань та ін. – Ч.1. Теорія та технологія життєтворчості. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
  8. Хаирова С.И. Этнокультурные особенности формирования адаптивного поведения детей // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №6. – С.26-29.
  9. Филипс Л. Адаптация и ее разновидности. – Л.: Наука, 1979. – С. 19-49.

ВПЛИВ ДИТЯЧОГО ТРАВМІВНОГО ДОСВІДУ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА

Ключові слова: психологічна травма /psychological trauma, вплив/ impact, розвиток/development

Актуальність. Сучасне життя дуже часто надає безліч випробувань особистості і не кожна людина, в силу своїх психологічних особливостей, здатна впоратись з ними. Не здатність психіки впоратись з наданими їй впливами оточуючого середовища викликає психологічну травму, яка виступає перешкодою в повноцінному розвитку особистості. Великого значення набуває дитячий травмівний досвід, оскільки він створює психічний бар'єр з раннього віку і тому має великий вплив на особистість в подальші періоди її розвитку. Ранній юнацький вік є критичним і сприятливим для ризикового прояву травми через відносини з оточуючими та вибору подальшої долі поза середнім закладом навчання.

Мета дослідження: вивчення впливу дитячого травмівного досвіду на подальший психічний розвиток особистості старшокласника.

Об'єкт дослідження: особливості впливу дитячого травмівного досвіду на психічний розвиток старшокласника.

Предмет дослідження: фактори, шляхи та чинники впливу дитячого травмівного досвіду на подальший психічний розвиток особистості. Розробкою проблеми впливу дитячого травмівного досвіду на подальший розвиток особистості займалися : І.А. Алексеева, Н.О. Зінов'єва, П.А. Левін, В.Д. Менделевич, О.М. Волкова.

Психологічну травму в самому загальному плані можна визначити як реакцію особистості на стресові життєві події. Такими подіями є війни, терористичні акти, стихійні лиха, нещасні випадки та аварії, фізичне, емоційне і сексуальне насилля, серйозні захворювання і медичні операції, ситуації втрати, горя, міжособистісні конфлікти та ін. [1, С.624].

Психологічну травму також прийнято називати психотравмою. Слід розрізняти психотравму с психічною травмою. І.А. Погодіна дає таке визначення психічній травмі визначення: «психічна травма – будь-яка особисто значуща ситуація (явище), що має характер патогенного емоційного впливу на психіку людини, психологічно важко стерпна і здібна, при недостатності захисних психологічних механізмів, призвести до психічних розладів» [2, С.273].

Природа психотравми має такі характерні особливості: 1) психотравма носить підсвідомий характер; 2) володіє якостями негнучкості та невизначеності; 3) має конфліктне відношення до особистості; 4) має велику значущість для особистості.

На думку Г.К.Ушакова[3, С.311]: за інтенсивністю психотравм їх потрібно ділити на: 1) масивні (катастрофічні), раптові, гострі, несподівані, приголомшливі, однопланові: а) надактуальні для особистості, б) неактуальні для особистості (наприклад, природні, громадські катастрофи); 2) ситуаційні гострі (підгострі), несподівані, багатопланового утягнення особистості (пов'язані з втратою соціального престижу, зі збитком для самоствердження); 3) пролонговані ситуаційні, що трансформують умови багатьох років життя (ситуація позбавлення, ситуація достатку – кумир родини): а) усвідомлювані і здоланні; б) неусвідомлювані і нездоланні; 4) пролонговані ситуаційні, що призводять до усвідомленої необхідності стійкого психічного перенапруження (виснажуючі): а) викликаються самим змістом ситуації, б) викликані надмірним рівнем домагань особистості при відсутності об'єктивних можливостей для досягнення в звичайному ритмі діяльності.

В.Н. Мясищев розділяв психологічні травми на об'єктивно-значущі і умовно-патогенні: під об'єктивно-значимими розуміються життєві події (психічні травми), значимість яких можна вважати високою для переважної більшості людей – смерть близького, розлучення, звільнення та ін.; умовно-патогенними називають події, які стають психічними травмами, що викликають переживання через силу особливостей ієрархії цінностей людини (наприклад, втрата марки з колекції філателіста)[4, С.176].

На думку Б. Д. Карвасарського, існують два підходи до побудови класифікації невротичних конфліктів: до першого відносяться спроби феноменології психотравмуючих обставин і оцінки їх значимості в неврозогенезі; другий підхід представляє класифікація за генезисом приймаючих участь внутрішніх особистісних механізмів розвитку конфліктів[5, С.32].

В. В. Ковальов виділяє серед психотравмуючих чинників[6, С.81]: 1) шоківі психічні травми: вони зазвичай раптові, відрізняються великою силою і погрожують, як правило, життю чи благополуччю.; 2) психотравмуюча ситуація щодо короткочасної дії, але психологічно дуже значимі (втрата або хвороба одного з батьків, сварка з однолітками і т. д.); 3) хронічно діючі психотравмуючі ситуації, що зачіпають основні ціннісні орієнтації дитини (сімейні конфлікти, суперечливе або деспотичне виховання, неуспішність і т. д.); 4) фактори емоційної депривації складають групу впливів, що складаються з недоліків догляду, турботи, ласки також таких факторів, які перешкоджають формуванню у дитини прихильності або порушують її розвиток (розлука з матір'ю, нездатність матері через хворобу створити емоційну, теплу атмосферу і т. д.).

Психологічна травма може мати інтропсихічну природу, тобто психіка може травматизувати саму себе, продукуючи певні думки, спогади. Психічна біль інформує про психологічне неблагополуччя і запускає захисні механізми, зокрема витіснення

Говорячи про ранній юнацький вік, а саме про старшокласників, то слід зазначити, що саме цей проміжок життя людини є сенситивним для формування життєвих цінностей та власного світогляду особистості. У цьому віці всі психічні функції в основному сформовані, а тому розпочинається стабілізація особистості, пошук себе в житті. Якщо юнак в дитинстві був підданий психотравмуючій ситуації та не зміг її здолати в нього можуть виникати серйозні труднощі в звичайному душевному функціонуванні; юнак може схилитися до реалізації життєвих сценаріїв, котрі направлені на саморуїнування. Людина може не розділяти себе та ситуацію в якій виникла пси-

хотравама, тобто не може подивитися на подію спокійно. При цьому особистість, котра не змогла продивитися ситуацію зі сторони надалі у своєму житті буде приймати все близько до серця і не буде відділяти себе від події.

Висновок: Проблема впливу психотравмуючої ситуації на психіку особистості не є новою. Людське життя сповнено безліччю психотравмуючих чинників, котрі за своєю силою та природою можуть бути різноманітними. Через свою нестійкість психіка дитини є дуже уразливою до життєвих негаразд у своєму оточенні. Проявами наявності психотравми можуть бути різноманітні: сплутаність мислення, неадекватність поведінки, порушення мовлення, прогалини в пам'яті, наявність стійких страхів, не спроможність до адаптації.

На відміну від психічної травми, що має на увазі порушення нормального функціонування психіки, психологічна травма не завдає шкоди цілісності психіки особистості і дає можливість людині бути адекватною що до навколишнього середовища.

Перспективи вивчення впливу дитячого травмивного досвіду на подальший розвиток особистості старшокласника великі, адже зараз ми можемо простежити велику наявність відеороликів, комп'ютерних ігор, котрі за своїм змістом згубно впливають на психіку дитини; також через некомпетентність батьків у вихованні підростаючого покоління виникають багато психотравмуючих ситуацій, котрі призводять до згубних наслідків у подальшому житті особистості.

Список використаних джерел

1. В.П.Зинченко, Т.С.Леви. Психология телесности между душой и телом. –М.: АСТ: АСТ Москва, 2007. – 736с.
2. И.А. Погодин. Суицидальное поведение: психологические аспекты: Учеб. пособие. – 2-е изд., стереотип. – М.: Флинта, 2011. – 336с.
3. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: Учебник. – М.: Медицина, 1995. — 581 с
4. В.А. Кулганов, В.Г. Белов, Ю.А. Парфенов. Основы клинической психологи: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – СПб.: Питер, 2013. – 456с.
5. В.Д. Менделевич, С.Л. Соловьева. Неврология и психосоматическая медицина. – М.: МЕДпресс-информ, 2002. – 608с.
6. В.М.Астапов., Ю.В. Микадзе. Хрестоматия. Обучение и воспитание детей «группы риска»: Учебное пособие для педагогов классов коррекционно-развивающего обучения.—М.: Институт практической психологии, 1996. – 224 с.

Назметдинова И.С.

кандидат педагогических наук
Московский государственный
гуманитарно-экономический университет
г. Москва Россия

Столярова С.С.

кандидат психологических наук
ГБОУ лицей № 1795 «Лосиноостровский»
г. Москва Россия

ПОНИМАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ БАРЬЕРОВ И БАРЬЕРОУСТОЙЧИВОСТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Ключевые слова: психологический барьер, барьероустойчивость, напряжённое психическое состояние, самоактуализация, конфликт, неконгруентность, субъект, препятствие.

Отношения человека с окружающим миром представляют собой активную форму взаимодействия, направленного в первую очередь на преодоление различных преград, возникающих на пути удовлетворения его потребностей. Вся наша жизнь состоит из процесса преодоления непрерывной цепи барьеров – физических, духовных, социальных, ценностных, информационных и т.д.

Термин «барьер» (начал употребляться на Руси со времен Петра I) от французского слова *barrière* – преграда, препятствие, от польского *barjera* или немецкого *Barriere* [8].

Психологический словарь термин «барьеры» рассматривает как своеобразную реакцию человека на препятствие, сопровождающуюся возникновением

- напряженного психического состояния,
- неадекватной пассивностью субъекта,
- избирательного торможения активности в результате низкой самооценки [4].

Как мы выяснили, все существующие в науке определения опираются на тот факт, что барьер – это внутреннее препятствие, психологическое состояние субъекта. В контексте деятельного подхода психологический барьер рассматривается как «критическая точка», препятствующая дальнейшему движению деятельности, вызывающая определенные эмоциональные переживания и стимулирующая возникновение психической активности по его преодолению.

В ситуациях препятствий, назовём их «стимульным событием», личность испытывает физическое, или умственное, или эмоциональное ограничение активности профессиональной деятельности. Причём, как мы предполагаем, дифференцировать эти ограничения невозможно в виду того, что они взаимообуславливают друг друга.

Мы считаем, например, что умственное ограничение (поиск нестандартного решения какого-либо события, неполная картина какой-либо информации о себе и своём труде) вызывает недовольство собой, неудовлетворенность того, что быстро нельзя разрешить ситуацию [6].

Всё это, естественно, сказывается на эмоциональной сфере, отражаясь во взволнованности, растерянности, раздражительности, тревожности, снижении чувства уверенности в себе, беспокойстве, напряжённости, а, может быть, и в страхе, что проблема может не разрешиться. Что, в свою очередь, тормозит физическую активность и выражается в снижении или повышении аппетита, чувстве усталости и разбитости, расстройстве сна, нарушении внимания, памяти, в психосоматических недомоганиях и так далее. А само «стимульное событие», трудная ситуация, в зависимости от того, как воспринимается и анализируется педагогом, приобретает когнитивную оценку. Причём степень трудности ситуации полностью зависит не от самого события, а от того, как оно воспринимается, в какой ранг возводится по уровню сложности. Степень трудности, как нам кажется, будет зависеть от уровня устойчивости самой личности к тому или иному барьеру, а, конкретно, от эмоциональной устойчивости, как способности преодолевать состояние излишнего эмоционального возбуждения при выполнении сложной деятельности, гибкости поведения, уровня субъективного контроля над разнообразными жизненными ситуациями, темпа, выносливости, чувствительности, эмоциональной удовлетворенности профессией.

Заметим, что получив когнитивную оценку, «стимульное событие» вызывает одно из состояний: тревожности, напряжённости, неадекватной пассивности, стресса, конфликтности, фрустрации. Такое состояние затрудняет выполнение профессиональной деятельности и является психологическим барьером.

В нашем представлении, барьер – это напряжённое психическое состояние, вызванное неадекватно воспринятым событием, увеличивающее вероятность адапционных нарушений, снижение активности и блокирующее деятельность человека [9].

В зависимости от того, в какой степени напряжённости это состояние переживается, на сколько человек уверен в том, что он справится или не справится с ним, можно прийти к выводу, что существует несколько путей выхода из состояния психологического барьера. Выделим два способа преодоления состояния психологического барьера: конструктивный и неконструктивный.

Конструктивный способ предполагает проявление активности в преодолении барьера, человек считает себя ответственным в решении проблемы.

Неконструктивный способ характеризует пассивную позицию человека, желающего любым путем ослабить, избежать или отложить разрешение проблемы, при этом возлагается вина на других или внешние обстоятельства, вменяется обязанность другому лицу разрешить ситуацию барьера. Рост напряжения сопровождается эмоциональным возбуждением, препятствующим рациональным процессам мышления и выбора: человек волнуется, впадает в панику и теряет контроль над ситуацией. Активное недовольство собой, прежним состоянием достигает такого уровня, при котором его эффект уже не способствует деятельности, направленной на достижение цели, а носит разрушительный характер.

Психическое состояние, которое позволяет личности адекватно воспринимать трудности, контролировать свои чувства, поведение и быстро находить конструктивные пути выхода из ситуации барьера мы назовем барьероустойчивостью.

Барьероустойчивое поведение» будем понимать как способность личности разрешать ситуации психологического барьера конструктивным способом, низкая степень выражена в применении неконструктивных способов поведения [6, 9].

Как мы считаем, проблема психологических барьеров и барьероустойчивости не может быть решена без учета анализа психологических теорий и концепций развития личности, разработанных зарубежными психологическими школами. Особый интерес гуманистическая концепция личности К.Роджерса, теории личности, представленные Э.Берном и К.Левином, когнитивное направление в теории личности Дж.Келли, а также исследования других ученых, так или иначе рассматривающих вопросы психологических барьеров и барьероустойчивости.

В теориях гуманистической психологии жизнь – это процесс развертывания стремления к актуализации своих возможностей и способностей, генетически заложенных в человеке. Если в психоанализе считается, что общество находится в неперенном конфликте с индивидом, так как требования жизни в обществе не соответствуют природе человека, то в гуманистической психологии человек не рассматривается как эгоистичное и разрушительное существо. Конфликт не неизбежен. В гуманистической психологии личность рассматривается как уникальная целостная система, которая представляет собой не нечто заранее данное, а открытую возможность самоактуализации. Источник самоактуализации связан с изменением механизма жизнедеятельности живых существ, с возникновением способности человека превращать собственную жизнедеятельность в предмет практического преобразования. Самоактуализация предполагает изменение отношения к самому себе, становление субъективности с ее способностью быть для себя. Данное явление изучается в различных аспектах, для нашей работы актуальной является концепция самоактуализации как процесса переживания ценностей профессиональной деятельности, который способствует оптимальному преодолению психологических барьеров и обеспечивает устойчивость деятельности специалиста.

Абрахам Маслоу считал, что стремление к самоактуализации наталкивается на различные трудности и препятствия, на непонимание окружающих, собственные слабости и неуверенность. Если люди отступают перед трудностями, отказываясь от желания проявить себя, самоактуализироваться, то такой отказ не проходит бесследно для личности, останавливая её рост, приводя к неврозам [3].

Согласно теории А.Маслоу общество окружающих, с одной стороны, необходимо человеку, так как самоактуализируется человек только среди других людей. В то же время общество по самой своей сути не может не препятствовать стремлению человека к самоактуализации, так как любое общество стремится сделать человека шаблонным представителем своей среды, отчуждая личность от ее сути, от её индивидуальности [2]. «Самоактуализация – это не отсутствие проблем, а движение от преходящих и нереальных проблем к проблемам реальным» [3]. Самоактуализация представляет для нас интерес, как стратегия преодоления психологических барьеров, когда приходится выбирать между «ростом» и «безопасностью», между «прогрессом» и «регрессом», приходится испытывать чувство удовлетворения, «восхищения собой» от преодоления трудностей.

Важность для нашей работы представляет и труды Карла Роджерса, который в своей теории личности различает две системы регуляции поведения: организм, стремящийся сохранить и усилить себя, и «Я» личности – особую область в поле опыта индивида, складывающуюся из системы восприятий и оценок личностью своих черт и отношений к миру [5].

При жесткой структуре «Я» несогласующийся с ней опыт воспринимается как угроза личности и при своем осознании либо подвергается искажению, либо отрицается. К.Роджерс объясняет такую поведенческую реакцию организма на угрозу, как защиту целостности Я – структуры [5].

Неконгруентность проявляется в случаях, когда есть различия между сознанием, опытом и сообщением об опыте. Неконгруентность между сознанием и опытом называется репрессией; неконгруентность между сознанием и сообщением означает, что человек не выражает то, что он в действительности чувствует, думает или переживает. Нарушение конгруентности приводит к росту напряженности, тревожности, внутреннему замешательству, и в конечном итоге, к невротизации личности. Расхождение между внешней реальностью и тем, что переживается субъективно, может стать одним из основных психологических барьеров личности. Неконгруентность проявляется чаще всего в таких высказываниях, как «Я не могу принять решения», «Я не знаю, что я хочу», «Я никогда не могу остановиться на чем-нибудь определенном» и других.

С целью сохранения структуры Самости вступает в действие защита: «Защита есть поведенческий ответ организма на угрозу, цель которого поддержать нынешнюю структуру Самости» [5].

Итак, психологическая защита (по К.Роджерсу) выполняет функцию поддержания целостности Самости и является источником неконгруентности. Неконгруентность Самости и Опыта приводит к тому, что «опыт, не совместимый с представлением индивида о себе, имеет тенденцию не допускаться к осознанию, каков бы ни был его социальный статус».

В рамках рассматриваемого нами вопроса интересно мнение Вильяма Штерна, считающего личность – самоопределяющейся, сознательно и целенаправленно действующей целостностью, утверждающего, что психическое развитие направляется и определяется той средой, в которой живет человек. Именно среда помогает человеку осознать себя, организует его внутренний мир, придавая ему четкую, оформленную и осознанную структуру. При этом человек старается взять из среды все то, что соответствует его потенциальным склонностям, ставя барьер на пути тех влияний, которые противоречат его внутренним наклонностям. Конфликт между внешними (давлением среды) и внутренними склонностями имеет, по мнению В.Штерна, и положительное значение для развития, так как именно отрицательные эмоции, которые вызывают это несоответствие у людей и служат стимулом для развития самосознания [7].

Фрустрация, задерживая интроцепцию, заставляет человека всмотреться в себя и в окружающее для того, чтобы понять, что именно нужно ему для хорошего самоощущения и что конкретно в окружающем вызывает у него отрицательное отношение. Таким образом, Штерн доказывал, что эмоции, вызванные барьером, связаны с оценкой окружающего, помогают процессу социализации людей и развитию у них рефлексии.

Таким образом, обзор отдельных психологических теорий и концепций, представленных в зарубежной психологии, показал, что, понятие психологического барьера рассматривается с различных точек зрения: через осознание потери личности своих идеалов, ценностей, своей безопасности, через конфликт общения; как

конфликт между давлением общества и внутренними склонностями, потребностями; как неадекватное представление о себе и о мире, которое создается каждым человеком через структуру характера под влиянием жизненного опыта.

Как мы считаем, барьероустойчивость – это психическое состояние, которое позволяет личности адекватно воспринимать трудности, контролировать свои чувства, поведение и быстро находить конструктивные пути выхода из ситуации барьера. Барьероустойчивое поведение» -способность личности разрешать ситуации психологического барьера конструктивным способом.

Литература:

1. Куличева С.С., Назметдинова И.С. Развитие устойчивости к психологическим барьерам у специалистов образования.// Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития, 2009». Том 4. Педагогика, психология и социология. – Одесса: Черноморье, 2009. – 86с.
2. Маслоу А. Мотивация и личность. /Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. -479с.
3. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. /Пер. с англ. – М.: Смысл, 1999. -425с.
4. Психологический словарь /Под общ. ред. Н.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 36
5. Роджерс К.Р. Консультирование и психотерапия: Новейшие подходы в области практической работы: Монография. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. -464с.
6. Столярова С.С., Назметдинова И.С. Барьероустойчивое поведение в профессиональной деятельности специалиста помогающих профессий.// Актуальные проблемы психологической реабилитации лиц с ограниченными возможностями здоровья. Сборник материалов международной конференции (5-6 декабря 2011 года).- М.:МГППУ,2011.-382с.
7. Теория личности в западно-европейской и американской психологии. Хрестоматия по психологии личности. – Самара: Издательский дом «Бахрах», 1996. –480с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. т.1. – СПб.: Издательство «Азбука», 1996. -576с.
9. Stolyarova S.S, Nazmetdinova I.S. Barrier stability as a basis of psychoprophylaxis in the professional activity of a teacher under the conditions of introduction of federal state educational standard. //Science, Technology and Higher Education [Text]: materials of the V international research and practice conference, Westwood, June 20, 2014 / -c. Westwood, Canada, 2014-508p.

Якубовська Олена Василівна

студентка 4 курсу

Національний університет «Острозька академія»

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ АНОНІМНИЙ АВТОРИТЕТ У ДРУКОВАНИХ ЗМІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКОЇ ГАЗЕТИ «GAZETA WYBORCZA» ТА РОСІЙСЬКОЇ – «КОММЕРСАНТ»)

Ключові слова: пропаганда, методи пропаганди, друковані ЗМІ, анонімний авторитет.

Keywords: propaganda, propaganda techniques, printed media, anonymous authority.

На сьогодні обсяг інструментарію пропаганди дає змогу пропагандистам та журналістам маніпулювати масовою свідомістю та громадською думкою. Редакційна політика друкованих засобів масової інформації також може передбачати використання методів пропаганди задля маніпулювання думками суспільства та деформації установок людини. Хоча, методи пропаганди модифікуються, породжуючи нові методи, проте, журналісти схильні використовувати на шпальтах своїх видань ефективні та «перевірені» методи психологічного впливу на реципієнта. До таких методів належить метод анонімного авторитету, що потребує вивчення та аналізу задля ідентифікації та протидії читачем пропагандистського впливу.

Основна мета дослідження – виявити та проаналізувати метод пропаганди анонімний авторитет на матеріалах польської газети «Gazeta Wyborcza» та російської – «Коммерсант». Завданнями дослідження є: проаналізувати ідентифіковані у виданнях приклади анонімного авторитету; порівняти частоту використання пропагандистського методу в польській та російській газетах.

Надзвичайно важливим надбанням у дослідженні використання методів пропаганди є наукові праці вчених Л. Войтасика [2], Г. Почепцова [4], В. Сороченка [5] та інших.

Для репрезентативності специфіки використання методу пропаганди анонімний авторитет було здійснено моніторинг матеріалів польського видання *Gazeta Wyborcza* №244.8275 (від 20 жовтня) та російського – «Коммерсант» №190/П (5463) (від 20 жовтня 2014 року).

У результаті дослідження було встановлено, що на сторінках польської газети «*Gazeta Wyborcza*» у рубриці «*świat*» (світ) було знайдено фрази, що належать до анонімого авторитету: *prawica krutykuje* (праве об'єднання критикує) стаття «*Czy to już afera ebolagate?*» («Чи то вже афера щодо еболи?»). В цій статті ми знаходимо ще два посилання на анонімні авторитети – «*satyrę twierdzą*» (сатирики стверджують) та «*prawicowi felietoniści uważają*» (праві фейлетоністи вважають).

В матеріалі «*W Honkongu robi się gorąco*» присутнє посилання на демонстрантів – «*demonstranty wymagają*» (демонстранти вимагають), проте жодного імені демонстрантів та їх коментарів не подано у статті. Також в статті Петра Сквіровського (*Piotr Skwirowski*) «*życie po deficycie- Niestety, nie u nas*» виявлено такі посилання на анонімний авторитет – «*polityki pszyznali*» («політики визнали») та «*ministra twierdzą*» (міністри стверджують). З контексту статті зрозуміло, що названі авторитети відносяться до німецької влади, хоча імена їх не названо.

Російська газета «Коммерсант» містить на своїх шпальтах матеріал різної тематичної спрямованості. Найбільшу кількість фраз, що ідентифікують анонімний авторитет було знайдено у рубриках: «в мире» та «смена власти».

В рубриці «в мире» виявлено такі посилання на анонімний авторитет: «*один из соратников убеждал*» (стаття «Танцы на грани стрельбы»), «*европейские лидеры воздержались*», «*пояснил источник*», «*интервью украинским телеканалам*», «*собеседник с российской стороны пояснил*» («Європа предложила сделать ставку»). В матеріалі «*Госкомпании отучают от импорта*» були наявні такі посилання на анонімний авторитет: «*считают участники рынка*», «*объяснил источник*», «*пояснил собеседник*», «*источник среди автопроизводителей отмечает*», «*чиновники гарантировали*», «*источник близкий к совету директоров считает*».

Рубрика «Смена власти» містить такі анонімні посилання на авторитет: «*отмечает источник*», «*по словам экспертов*», «*отмечает собеседник*», «*по словам источника близкого к мэрии*», «*депутаты и эксперты указывают*», «*источник уверяет*», «*сказал источник*» (стаття «Москва не сразу построилась»). Очевидно, що анонімні посилання призначені для маніпулювання громадською думкою та суспільною свідомістю росіян.

Отже, здійснивши моніторинг польської газети «*Gazeta Wyborcza*» та російської газети «Коммерсант» було виявлено та проаналізовано метод пропаганди «анонімний авторитет». В російській газеті кількість використання метода анонімний авторитет значно більша, ніж у польській газеті. Найбільше в посилання відбуваються на невідоме джерело, що є близьким до певної особи, організації, установи тощо. В обох газетах відбувається посилання на експертів, вчених та медіа.

Список використаної літератури

1. «*Gazeta Wyborcza*»: ogólnopolski dziennik społeczno-polityczny wydawany / redaktor A. Michnik. – Warszawa, 2014. – №244.8275.

2. Войтасик Л. Использование психологи в системе пропаганды [Текст] / Л. Войтасик // Реклама: внушение и манипуляция. Медиа-ориентированный подход. – Самара: ИД «БАХРАХ-М», 2001. – 206 с.
3. Коммерсант: рос. ежедн. общественно-политическая газета / глав. ред. С. Яковлев. – Москва, 2014. – № 190/П (5463); №190/П (5464).
4. Почепцов Г. Психологические войны [Текст] / Г. Почепцов – М.: «Рефл-бук», 2001. – 472 с.
5. Сороченко В. Энциклопедия методов пропаганды (Как нас обрабатывают СМИ, политики и реклама) [Электронный ресурс] / В. Сороченко. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/propagandal.htm>. – Оглавление с экрана.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ АБИТУРІЄНТА

В статті розглядаються особливості соціально-психологічного розвитку абітурієнтів. Підкреслено психологічну імпровізацію у контексті їх соціальної зрілості. Відзначено важливість культурологічних цінностей особистості, професійну спрямованість, активність, що вказують на духовний потенціал свідомого громадянина України.

Ключові слова: соціалізація особистості, особистісна самоактуалізація, психологічна зрілість, професійна спрямованість, «Я-концепція».

The article deals with the peculiarities of the social and psychological development of students. Psychological improvisation is emphasized in the context of the students' social maturity. The importance of cultural values of the individual, professional orientation, activity, indicating the potential for spiritual conscious citizen of Ukraine, is brought to light.

Keywords: socialization, personal self-actualization, psychological maturity, professional orientation, "self-concept".

Життєвий шлях людини, відображення нею соціально-психологічної реальності є складною двосторонньою взаємодією особистості та соціального життя. Процес їх взаємовпливу спричинює розвиток і становлення старшокласника. Його активність зумовлена потребою людини належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе із своїм народом, конкретною соціальною групою. Вимоги групи до поведінки індивіда спонукають його до вироблення відповідної лінії поведінки. Соціально-психологічне розуміння соціалізації особистості визначає погляд на неї як на специфічне утворення, продукт соціально-психологічного відображення соціального життя, міжособистісних відносин, професійного визначення тощо.

Активне відображення дійсності старшокласником обумовлене втручанням суспільно-державної інституції у життя дитини, що створює низку проблем соціально-психологічної адаптації, наприклад, зміна способу та режиму життя, інтенсивне переосмислення системи цінностей тощо. Актуальність нашого дослідження вимірюється у визначенні меж спрямованості старшокласника, його ціннісних орієнтацій та проблем особистісної самоактуалізації.

Джерела сучасної концепції соціалізації містяться у працях американського психолога Альберта Бандури (нар. 1925), французького соціолога і юриста Габрієля Тарда, американського соціолога Толкотта Парсонса (1902 – 1979). Нині процес соціалізації наука розглядає в широкому і вузькому розумінні цього поняття. Ставицька С.О. та Волошина В.В. [8] стверджують про формування у молоді системного підходу до аналізу складних життєвих і суспільних явищ, розвиток стратегічного мислення, соціальної та професійної мобільності. Враховуючи психологію особистості, такі науковці як Варій М.Й. [1], Максименко С.Д. [3], Помиткін Е.О. [6] вказують на створення в суспільстві оптимальних умов для вдосконалення особистісного потенціалу людини, її самоактуалізації, світосприймання тощо. Леонтьєв О.М. у своїх працях

розкриває про сутність людської особистості, шляхи її всебічного і гармонійного розвитку, про особливості, можливості і наслідки її матеріальної та духовної діяльності, вплив на природу і оточуючий світ, про свободу і відповідальність в нових історичних та економічних умовах [4].

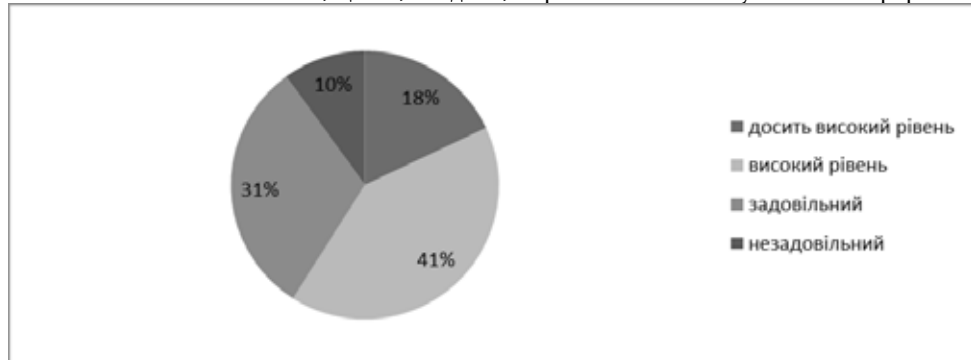
Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві [7].

У Законі України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. № 651 – XIV Стаття 3 йдеться про забезпечення загальної середньої освіти учнями, спрямованої на формування всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегрованості, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави [3].

У процесі соціалізації у старшокласника формуються соціальні якості, знання, вміння, навички, що дає йому змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин. Соціалізація відбувається як за стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і за цілеспрямованого формування особистості [5]. Здійснивши вибір професійної приналежності учень самоактуалізується, здійснює перші кроки у реалізації власних мрій. Скориставшись опитувальником Ю.З. Гільбуха на визначення особистісної зрілості абітурієнтів, ми обґрунтували низку проблем формування особистості у вимірі їх подальшої соціалізації. Дана методика розкриває особистість за допомогою п'яти шкал: мотивація на дослідження, ставлення до власного «Я» («Я»-концепція), почуття громадянського обов'язку, життєва установка, здатність до психологічної близькості з іншими людьми, кожна з яких діагностується чотирма рівнями [8].

Експериментальною базою дослідження став Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. В емпіричному дослідженні були задіяні 68 абітурієнтів інституту педагогіки, психології і мистецтв, з них: хлопців – 30, дівчат – 38. Численність експериментальної групи відповідає вимогам до обсягу вибірки, що може підлягати статистичній обробці.

За загальними результатами тестування досить високий рівень особистісної зрілості займає лише 18% (12 осіб), загальна спрямованість яких орієнтована на досягнення поставленої мети, цілей, завдань, перспективне майбутнє і безперервний

Малюнок 1 Показники особистісної зрілості за тестом Ю.З. Гільбуха

розвиток творчого й духовного потенціалу. У нижчеподаній діаграмі пропонуємо загальні показники результатів опитування.

В аспекті соціальної зрілості відмітимо, що 41% (28 осіб) переймаються соціальним забезпеченням за допомогою батьків, але проявляють самостійність у прийнятті рішення, ініціативність, прагнення до лідерства та досягненні високих результатів. Задовільний рівень 31% (21 особа) вказує на дискримінацію особистості у межах особистісних деструкцій, ригідності внутрішнього потенціалу та відсутності конкурентоспроможності. Дані абітурієнти не тільки лишилися власного професійного вибору, їх спонукали батьки. 10% (7 осіб) опитуваних керуються власними вподобаннями та враженням стосовно навчання у вищезгаданому закладі. Їх рівень домагань не розкриває схильність до навчання, творчості та зосередженості на досягненні мети.

Оцінка психологічної зрілості у розкритті власного потенціалу за гендерними ознаками вказує на домінанту впевненості, згуртованості, волі, самовираженні, відповідальності, комунікативності серед дівчаток. Орієнтація на похвалу та винагороду й задоволення від власної респектабельності, а також агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність, інтровертованість характерні для протилежної статі.

За шкалою «Я»-концепція розкриваються такі потенціали як упевненість у своїх можливостях, задоволеність своїми здібностями, темпераментом і характером, своїми знаннями, уміннями й навичками відповідають досить високому рівню особистісної зрілості. Соціалізація цієї групи осіб також відзначається адекватною самооцінкою, високою вимогливістю до себе, відсутністю самовдоволення, скромністю, повагою до інших абітурієнтів.

Шкала «Почуття громадянського обов'язку» ототожнює визначеність національної приналежності, патріотизм, інтерес до явищ суспільно-політичного життя, почуття власної гідності та суверенності, волелюбство, наявність державного менталітету та єдності, колективізм і спільність інтересів, які розкриваються в 97% опитуваних.

«Життєва установка» в 90% абітурієнтів відображена у внутрішній готовності до навчальної діяльності, усвідомленні відповідальності, бажанні досягти успіху. Вона обумовлюється стійкими мотивами і психічними особливостями, притаманними особистості. Її розвиток починається з обізнаності про професію, далі йде набуття необхідних знань, умінь і навичок, здатності їх реалізувати в конкретних умовах професійної діяльності, закріплення професійних мотивів, позитивного ставлення до обраної професії, підвищення вимогливості до себе, самокритичності. Закінчується цей процес тим, що готовність стає стійкою якістю особистості, незважаючи на умови вибору професійної спрямованості. Зазвичай, життєва установка супроводжується емоційною врівноваженістю, розважливостю, перевагою інтелекту над почуттям тощо.

Процес соціалізації невід'ємно обумовлений потребою у саморозвитку, самовдосконаленні, що виникають через взаємодію з предметами, світом та іншими людьми як власні інтелектуально-пізнавальні переживання. Соціальні цінності, визначені суспільством регулюють поведінку, формують почуття, які набувають ознак сенсу буття, сприяють засвоєнню певного досвіду. Саме такі ціннісні орієнтації ви-

ступають як вищий рівень готовності до сприйняття умов життя, соціуму, міжособистісних стосунків, що розкривається за шкалою вимірювання «Здатність до психологічної близькості з іншими людьми». Доброзичливість, емпатія, уміння слухати, потреба у духовній близькості притаманні 59% (40 осіб) опитуваних. В ситуаціях морально-етичного вибору вони виступають базовими критеріями прийняття життєво важливих рішень у соціалізації особистості.

Отже, ставши абітурієнтом, формування й утвердження ціннісних орієнтацій особистості здійснюється в процесі виховних впливів, де ключове місце займає спосіб життя як сукупність спільного досвіду. Розуміючи суть виховання як забезпечення переходу від вихідного етапу системи особистісних орієнтацій і соціально моральних цінностей до передбачуваних результатів, які характеризуються спрямованістю, професійною орієнтацією, а також характером реагування вихованця. Тому, важливим є залучення майбутніх студентів до самоаналізу способів діяльності, самооцінки, самопізнання, самовдосконалення відповідно до власних інтересів, можливостей, здібностей. На основі результатів діагностики рівня соціальної зрілості особистості визначаються виховні завдання (впливи), планується і організовується життєдіяльність студентів, здійснюється моніторинг динаміки їх активної діяльності, аналізується й прогнозуються результати виховного впливу.

Така система виховання активізує процес соціалізації особистості, вибірко-вий досвід, життєві цінності становлять основу, на якій формується поведінка, вчинки, система соціально важливих установок, риси характеру, впевненість у своїх цілях, готовність і здатність долати перешкоди, ставити складні завдання і виконувати їх.

Розглянуті проблеми далеко не вичерпують об'єктивних характеристик і властивостей складного процесу соціалізації. Адже, соціалізація особистості – це ще й процес засвоєння кращих зразків соціальних проявів, системи цінностей, в перспективі яких орієнтовано подальший особистісний стиль життя. Система культурологічних цінностей стає об'єктом особливої уваги, активності, що спрямовує духовні досконалості особистості.

Отже, виховання молодого громадянина України доцільно розглядати як один із компонентів системи формування і розвитку соціальної особистості. Тому формування громадянських якостей особистості таких як: почуття свободи, честі, гідності, бажання активно сприймати дійсність, продовжувати національні традиції свого народу, прагнення вносити внесок у зміцнення і збереження національної цивілізації є неодмінними ознаками повноцінної соціалізованої особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варій М.Й. Психологія особистості: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
2. Куликов В.Н. Проблемы социальной психологии. – Иваново: Издательство ИвГУ, 1979. – 74 с.
3. Леонтьев О.М. Особистість у загально-психологічній теорії діяльності / О.М. Леонтьев // Психолог. – №8. – 2003. – С. 10 – 31.
4. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. – К.: Наукова думка, 1988. – 441 с.
5. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Учеб. Пособие. – СПб.: ГУП, 2003. – 347 с.

6. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2005. – 280 с.
7. Ставицька С.О. Генеза духовності самосвідомості особистості: становлення та розвиток в юнацькому віці / С.О. Ставицька. Монографія, 2012. – 727 с.
8. Ставицька С.О., Волошина В.В. Соціальна психологія: Практикум: Навч. посібник. – К.: Каравела, 2013. – 320 с.

Ананьева Е.П.

Кандидат философских наук, доцент, докторант.
Южноукраинский национальный
педагогический университет им. К.Д. Ушинского

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ТОЛЕРАНТНОСТИ В ДИСКУРСЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье анализируются взаимодействия феноменов мультикультурализма и толерантности в рамках синергетических подходов к осмыслению формирования глобализованного мира. Синергетическая парадигма общественного мироустройства согласуется с принципами мультикультурализма и толерантности применительно к построению социальной жизни в эпоху глобализации. Синергетическое развитие толерантности в отношениях государства, общества и личности представляется одним из наиболее важных условий упорядочения развивающейся мультикультуранности мира.

Ключевые слова: глобализация, глобализованный мир, мультикультурализм, мультикультурная толерантность, синергетический подход.

Keywords: globalization, globalized world, multiculturalism, multicultural tolerance, synergistic approach.

Соединение разных культур в одном пространстве, построенное на принципе невмешательства, может вызвать не синтез, а конфликт между культурами, поскольку проблемой является удержание границы толерантности в отношении носителей иной культуры. Изучение мультикультурализма и связанных с ним проблем толерантности сегодня согласовывается с изменением структуры мира в целом, что выражается в новом векторе развития общественных отношений.

При достаточном количестве исследований зарубежной и отечественной научной мысли по проблемам мультикультурализма и мультикультурной толерантности открытым остается вопрос об исследованиях толерантных отношений в рамках перехода к новому типу социальных связей между сообществами и внутри них, основанному на принципах плюрализма и сотрудничества. Это связано с тем, что стратегию устойчивого развития невозможно создать, исходя из традиционных общечеловеческих представлений и ценностей, стереотипов мышления. Выработка новых мировоззренческих подходов, поиск новых факторов развития является обязательным условием перехода к новейшему мировому сообществу эпохи глобализации.

В связи с вопросами о взаимодействиях мультикультурализма и толерантности встает проблема единства двух феноменов – мультикультурализма и саморазвития индивидуальности. Толерантность в отношении иных культур основана на свободе индивида как носителя определенного культурного знания. Однако, в ситуации, где свободой обладают оба партнера, возникает условие конкуренции за овладение пространством. Исходя из этого, диалог культур – это не свободное общение, а свободное соразвитие культур, что предполагает возможность одновременного фор-

мирования партнеров диалога. Поиск себя всегда осуществляется через «другого», в своей или иной культуре. Только тому, кто совершенствуется сам, доступно понимание того, что другой тоже развивается.

Важность проблемы взаимодействия мультикультурализма и толерантности выразилась в резком увеличении числа международных мероприятий, направленных на привлечение внимания мирового сообщества к этой животрепещущей проблеме, и на попытки нахождения условий, способствующих росту толерантности. Огромное значение имеет и локализация факторов, усложняющих решение данных проблем. Одним из таких факторов является глобализация современного мира, суть которой состоит в резком расширении и усложнении взаимосвязей и взаимозависимостей как людей, так и государств, что выражается в процессах формирования планетарного информационного пространства, мирового рынка капиталов, товаров и рабочей силы, в интернационализации проблем техногенного воздействия на природную среду, межэтнических и гражданских конфликтах и реализации систем безопасности [2, с. 15].

Особенностями глобализации современного мира, по мнению специалиста в области политической психологии Г. Дилигенского, являются: экономическая взаимозависимость, информационная глобализация и взаимозависимость с точки зрения безопасности. Такая структура взаимозависимости социальных макросубъектов ведет к тому, что принцип толерантности в отношениях между сообществами и внутри них перестает быть желаемой характеристикой, а становится требованием строгой необходимости. При всем этом именно процессы глобализации затрудняют переход к принципиально новому типу межсубъектных отношений, строящихся на принципе толерантности [3, с. 37— 52].

Веру в существование «общеобязательного и общезначимого, т. е. независимого от исторических и географических условий, сознания» разделяли все ведущие западные мыслители, от Декарта до Вебера и Гуссерля. Свой вклад в разрушение этой веры и внесла глобализация, в ходе которой стал очевиден провал западного социального макропроекта в сфере общественных отношений. Этим проектом предусматривалось создание вселенского содружества наций, их объединение в рамках гомогенной социальной конструкции: глобального гражданского общества, находящегося под эгидой коллективного межгосударственного центра. Кризис международных организаций (включая ООН), планы западных государств о легитимации так называемых гуманитарных интервенций свидетельствуют о трудности, если о невозможности, обеспечения безопасности и даже выживания человечества. Это обстоятельство сохранится и при нынешней системе социальных отношений, основанной на «принципах господства и подчинения и органически включающей в себя стратегию баланса сил», по словам политолога Ю.А. Красина [4, с.125.].

Одним из парадоксов глобализации, которая направляется западным миром, является следование принципам демократии, плюрализма и толерантности внутри стран Запада, и следование принципам господства, монизма и нетерпимости во взаимоотношениях с незападными странами. Принципы демократии, плюрализма и толерантности из базовых принципов западного общества все больше превращаются в принципы инструментальные, используемые избирательно. Иными словами, в качестве универсальных принципов человеческого сообщества предлагаются принципы

либеральной демократии, следование которым обеспечивает безопасность западного мира, а вовсе не всего человечества. Однако эти принципы не находят понимания в немалой части мира, что вызывает реакцию навязывания их силой незападным государствам. Отсюда следует, что «столкновение цивилизаций» действительно кажется неизбежным, и весь современный мир может быть отдан в жертву отработанным принципам западной цивилизации. Сторонники дискурса цивилизаций при этом отмечают, что у современного человечества существует общий интерес – интерес выживания, который и должен обеспечить победу принципов мультикультурализма и мультикультурной толерантности [5].

Современные теории глобализации отмечают следующие свойства глобализуемого мира: усиление иррационализма, исключающего из структур социального действия социальную логику; приближение как западных, так и посткоммунистических структур к порогу легкодоступного и практически неконтролируемого разрушения цивилизации; фактическую легитимацию терроризма как средства достижения политических целей [6, с. 17–36]. Эти глубинные противоречия глобализации современного мира способствуют созданию предпосылок к уничтожению цивилизации в результате экологической или социальной катастрофы. Единственным выходом из настоящего тупика, по убеждению большинства современных мыслителей, является переход к новому типу социальных отношений между сообществами и внутри них, основанному на принципах плюрализма, толерантности и сотрудничества.

Тем не менее, с начала 90-х гг. на фоне процессов автономизации земель и фрагментации национальных государств роль мультикультурализма как объединяющей теории и практики, способной противостоять процессам разобщения, стала подвергаться сомнению. В 2010–2011 гг. лидеры трех ведущих европейских государств – А. Меркель, Д. Камерон и Н. Саркози – высказались о крахе политики мультикультурализма. При этом один из ведущих российских специалистов в области мультикультурализма, доктор политических наук, директор Центра теоретической и прикладной политологии Факультета государственного управления РАНХиГС А. Малахов, высказал мысль, что «в России есть характерное представление, что эта политика была мотивирована неким чрезмерным гуманизмом или либеральным благодушием» [7]. В своей публичной лекции от 22 декабря 2011 г. в проекте «Публичные лекции Полит.ру», В. Малахов веско доказывает, что «политика и практики мультикультурализма были мотивированы вполне рационально-бюрократически», и поясняет, почему в начале 2000-х годов Европа повернулась к ассимиляционизму. «События всем хорошо известны: теракты, рост влияния ультраправых сил, нежелание ортодоксального мусульманского населения принимать культурные традиции принимающей стороны...» [8].

При всем этом стратегию устойчивого развития невозможно создать, исходя из традиционных общечеловеческих представлений и ценностей, стереотипов мышления. Выработка новой системы ценностей, нового мировоззренческого подхода является обязательным условием перехода к новейшему обществу. При этом драматический опыт событий XX столетия вынуждает признать, что дальнейшее распространение интолерантности в межгосударственных, межэтнических связях ставит под вопрос существование человечества, а, следовательно, обесценивает обретения всех известных цивилизаций.

Нетерпимость как принцип социального поведения имеет не только социально-исторические, но и естественно-научные основания, и это связано с доминированием в науке «линейного» мышления. Основные постулаты линейного мышления следуют из детерминистских представлений о физическом мире и возможностях его математического описания с помощью линейных дифференциальных уравнений. Наиболее существенные из них следующие:

- большинство процессов можно описать с достаточной степенью точности с помощью линейных уравнений; нелинейные члены не вносят существенных качественных изменений в общую картину;
- существует однозначность стационарного решения в системе линейных уравнений, достигаемого рано или поздно независимо от начальных условий;
- имеется устойчивость решения по отношению к виду уравнений и начальным данным. Тогда малые отклонения мало влияют на итог, и найденное «единственно верное» решение остается таковым;
- существует возможность однозначной идентификации параметров в системе в случае полностью наблюдаемого набора состояний;
- есть возможность определения устанавливающего фактора в любом процессе, надо отыскать отправную точку [9, с. 474–476].

Таким образом, в системе рассуждений о мультикультурализме и толерантности линейная парадигма мышления служит теоретическим оправданием нетерпимости. Если существует единственно верное устойчивое решение, то зачем признавать остальные, явно худшие? Разумеется, обладатели знания о верном решении правы, а их оппоненты – подлежат обличению и уничтожению, вплоть до физического.

Важность влияния линейного мышления не стоит преуменьшать. Однако в последние десятилетия в научной сфере была выработана качественно иная, нелинейная (синергетическая) парадигма, в корне изменяющая представления о динамических процессах и имеющая возможности для приложения в социальных исследованиях. Вот основные постулаты синергетических подходов, приложимые к рассмотрению общественных процессов эпохи глобализации:

- все процессы в живой природе (и тем более в социальной сфере) описываются нелинейными уравнениями;
- характер стационарного режима в нелинейной системе зависит от типа нелинейности, параметров системы внешней среды и начальных условий. Многообразие возможностей снимает неизбежность однозначной парадигмы развития и дает простор для выбора области решений;
- устойчивость системы к малым отклонениям не является общим свойством. Даже небольшое воздействие может привести к колоссальным последствиям;
- в нелинейных системах однозначная идентификация параметров обычно невозможна. Усилия следует сосредоточить не на поиске виновных, а на путях выхода из кризиса;
- в нелинейных системах принцип «узкого места» не всегда справедлив. Поэтому необходим комплексный подход к решению сложных проблем [9, с. 474–476].

Синергетические принципы исследования при изучении социальной жизни современного мира имеют особую ценность. Приложимость принципов синергетики к социокультурной практике современности позволяет структурировать весь курс ее общественного развития в органичную систему. Новые синергетические подходы к объяснению происходящих в современном мире событий приводят к фиксации несомненных достижений в области становления новейшего мирового сообщества, колоссальных шагов в области мировоззрения, роста качества общественного сознания, достигаемых с помощью мультикультурно-толерантных подходов. Это связано с мировоззренческой плюрализацией мира, становлением демократической правовой системы, развитием парламентаризма, фактическим созданием новейших избирательных систем, деятельностью независимых средств массовой информации и т. п.

Таким образом, можно признать, что современная синергетическая парадигма общественного мироустройства полностью согласуется с принципами мультикультурализма и толерантности применительно к построению социальной жизни. В социальных отношениях не существует «единственно верных» решений; все точки зрения заслуживают внимания и обсуждения, а устойчивость принятого решения зависит от уровня его поддержки. Синергетическая парадигма в решении возникающих проблем в самых различных сферах – важнейшее обретение цивилизации. Оно функционирует на стыке государственной, социальной и частной жизни. Вопросы толеранизации отношений государства, общества и личности являются одними из наиболее важных в условиях развивающейся мультикультурности мира. Решение данных проблем с помощью синергетических методов демонстрирует возможности совершенствования современного мироустройства.

Список литературы

1. Касьянова Е.И. Нравственная активность как сущностная характеристика толерантности. М.: «Компания Спутник+» 2007. — 111 с.
2. Иванов Н. Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития. // Мировая экономика и международные отношения. 2000. № 2. С. 15–28.
3. Актуальные вопросы глобализации («круглый стол») Выступление Г. Дилигенского // Мировая экономика и международные отношения. 1999. № 4. С. 37— 52.
4. Красин Ю.А. О конфликте цивилизаций и практических шагах к устойчивому миру миров. // От диалога цивилизаций к сотрудничеству и интеграции. Наброски проблемного анализа. / Под общ. ред. С.С. Сулакшина. – 2-е изд-е. М.: Научный эксперт, 2006. С.125.
5. Славой Жижек. Либеральный мультикультурализм скрывает старое варварство. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cogita.ru/.../slavoi-zhizhek-liberalnyi-multikulturalizm-skryvaet-staroe-varvarstvo. (Дата обращения 25 01. 2015).
6. Покровский Н.Е. Глобализация и конфликт. // Вестник Моск. ун-та. Сер. 18, Социология и политология. 1999. № 2. С. 17–36.
7. Культурный плюрализм versus мультикультурализм. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ruthenia.ru/logos/number/.../2000_5-6_01.htm. (Дата обращения 22 01. 2015).

8. Малахов В. После мультикультурализма: Европа и ее иммигранты. // Вестн. Инта Кеннана 1994. № 7/8. – Режим доступа: polit.ru/article/2012/01/27/malakhov/. (Дата обращения 25 01. 2015).
9. Ризниченко Г.Ю. Нелинейное мышление и экологическое сознание. // Синергетическая парадигма. М., 2000. С. 474–476.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ ЦІННОСТІ НАШЕ МИНУЛЕ ВПЛИВАЄ НА СЬОГОДЕННЯ Й ВИРІШУЄ МАЙБУТНЄ

Виникнення нації — це творення нових цінностей, що поширюються через культуру, в якій виховується молоде покоління країни. Чим довше живе нація, тим складніше її асимілювати.

Взаємодія між націями можлива, коли у них спільні цінності, бо основою цінностей є гуманізм. В інших випадках стосунки між націями породжують конфлікти.

XXI століття ситуації не змінило. Тому дуже важливо зрозуміти, які цінності є основою української нації, як вони формувались, і як зараз впливають на життя української та російської націй.

Українська культура починає формуватися за часи арійсько – трипільської цивілізації, розвивається у Київській Русі (Софійне християнство – філософія серця), Козацькій державі та підтримується через діяльність Г.Сковороди, Т.Шевченка і представників інтелігенції XIX – XX століть. Сприйняття існуючого світу, суспільства індивідом у цій культурі відбувається через поєднання відчуттів, розуму в єдине ціле та реалізацію цієї єдності через сильну волю індивіда. На рівні психології це породжує цілеспрямованість. Світогляд у цій культурі на перше місце ставить індивідуальність, яка відчуває та розуміє єдність зі своїм родом та нацією (персоналізм), тому він є індивідуально персоналістичним, найвищим проявом якого є інтуїція. Процес реалізації індивідуальності в українській культурі починається через самопізнання, продовжується завдяки сродній праці, завершується через заняття тієї соціальної ніші, яка відповідає його здібностям або таланту, метою якої є творення власного світу, як дієвої складової української культури, суспільства.

Як формуються український етнос?

Українці, як стверджує генетик, доктор наук, професор Кембриджського університету Пітер Форстер, на 50% мають арійські гени, кожний п'ятий – трипільські гени, є також кельтські, варязькі, арабські гени. Кожен вносить щось своє: трипільські племена створили першу землеробську цивілізацію. Землеробство розвиває у чоловіків раціоналізм, але панування матріархату посилює рівень відчуттів у житті особистості. Тому система світогляду трипільців могла розвинуватися на гармонійному поєднанні у єдине ціле розуму та відчуттів. Індивід при вивченні будь-якого явища, процесу починає на рівні відчуттів (любви, ненависті, байдужості), потім осмислює за допомогою розуму (раціоналізму), а рішення приймає на основі поєднання в єдине ціле власного розуму і відчуттів. Трипільці займались землеробством, існували міста, розвивалось ремесло, скотарство гра-ло допоміжну роль.

До III-II тисячоліття до н.е., коли починається черговий малий льодовиковий

період, у трипільців починаються неврожаї, арійці переходять Дніпро, трипільці (пелазги) вливаються в арійську культурну традицію, даючи їй свої психологічні риси (поєднання раціоналізму та чуттєвого світу в єдине ціле), землеробську культурну традицію. З іншого боку арійська військова традиція, яка вилувалась у сильну волю та активну діяльність, є гармонійним доповненням до трипільських культурних традицій. Арійці першими осіддали коня, винайшли колесо, легкі бойові колісниця, створили нову військову тактику. Основним заняттям для арійців була війна, військові походи, колонізація нових просторів. Війна орієнтує особистість на активну діяльність та сильну волю. Арійська військова традиція, яка вилувалась у сильну волю та активну діяльність є гармонійним доповненням до трипільських культурних традицій. Крім того, арійське ДНК R1a має понад 50% відсотків українців

Арійська (українська) цивілізація, яка виникає у III-II тисячолітті до н.е. формує культуру, основа якої – світогляд, що реалізується через гармонійне поєднання відчуттів і розуму у єдине ціле та через волю даної людини. На рівні психології такий світогляд формує у індивіда цілеспрямованість.

Подальший розвиток україно-арійської традиції відбувається через нащадків цієї культури: кіммерійців, скіфів (сколоти), антів, гунів.

Українська (арійська) традиція діє з язичницьких часів. Віче вибирало князя, і коли у вересні народжувалось більше ніж помирало, був гарний врожай, то князь залишався правити, коли було навпаки, його знімали з посади. Ця соціальна система базується на прямій демократії.

У Київській Русі крім сильної княжої влади було Віче. Прийняття християнства 988-го року в Київській Русі міняє форму сприйняття в українській культурі, залишаючи незмінним національну ідентичність. У Київській Русі формується Софійне християнство на основі язичницької культури та під впливами візантійських, болгарських, католицьких традицій. Сам термін Софія означає практична мудрість, центром реалізації якої є особистість, що реалізується в речах. «Є мудрість, яка в голіві – «Логос»; є мудрість, яка в бутті, в речах – це «Софія» [1, с.28].

Особистість сприймає Благодать у Софійній традиції, спочатку через відчуття – це любов, «...і зійшло на нього благословення Всевишнього, – споглянуло на нього всемілостиве око благого Бога і возсіяв розум у серці його...» [2, с.101]. Коли Благодать (любов) возсіяє в серці людини, вона буде освітлювати розум людини, тобто гармонізує внутрішній світ людини. Сприйняття Благодаті-любви на рівні відчуттів є неповним, без його осмислення, розуміння особистістю у Софійному (русинсько-українському) християнстві. «Тільки від благого розмислу і гостроти розуму ти збагнув, що Бог є єдиним творцем невидимого і видимого, і що послав до людей спасіння ради возлюбленого Сина Свого» [2, с.115]. Особистість у Київській Русі сприймає Нове Євангеліє через гармонійне поєднання любови(відчуття), розуму(осмислення та розуміння на базі знань і віри) в єдине ціле, що стає основою свободи волі. Християнство відповідало цьому світогляду, тому що Ісус Христос був втіленням Бога в неповторній, ідеальній особистості. «Справа в тім, що християнство – це теїстична релігія, тобто Бог у ній не субстанція, і Бог там не енергія, як брахманізмі, Бог – особистість, така ж особистість, як кожна із нас. Ця особистість має біографію (Євангеліє), в неї є характер; відомо, що Ісус плакав, але ніколи не сміявся» [1, с.28].

Практично Софійне християнство продовжує арійсько-трипільські традиції,

які у світі індивіда синтезує в єдине ціле розум і відчуття, а воля стає центром реалізації цього поєднання. Одночасно у особистості вперше виникає свобода вибору між власним призначенням, даним Богом, і гріхом та не виконанням свого призначення. ««Нова людина» Іларіона була вільна у виборі шляху, який міг вести і до спасіння, і до падіння. Тут вибір надавався людині» [2, с.15].

Призначення особистості дане від Бога, тому, коли ти його якісно виконуєш, тобто є гарним селянином, ремісником, князем, ти не тільки працюєш на себе, а створюєш умови для процвітання духовного християнського центра Києва. Одночасно особистість розуміє та відчуває, що її неповторність є проявом роду та етносу, до якого вона належить. Так у Софійному християнстві починає формуватись свобода вибору та персоналізм.

З точки зору доктора історичних наук професора В.В. Яременка, митрополитом Іларіоном у слові «Про Закон і Благодать» була створена основа українського християнського світогляду, який претендував на самостійну роль у європейському суспільстві та мав протихазарську, протиболгарську, противізантійську спрямованість. Проявами такого світогляду було уявлення про Київ, як духовний центр з такими святинами, як Києво-Печерська Лавра, Софія Київська, також «Божою Благодаттю» Андрія Первозванного.

«Київ ніколи не претендував на роль «третього Риму», а хотів задовольнитися роллю «другого Єрусалима» з такою православною святинею, як Києво-Печерська Лавра, із провіщеною апостолом Андрієм Первозваним «Божою Благодаттю», першим митрополичим храмом на Русі – Софією Київською. Київ віддавна був Золотоверхим» [2, с.17].

Софійне християнство Київської Русі є самобутнім і самодостатнім, проявом української культурної традиції. Арійсько-трипільські традиції продовжуються у софійному християнстві. Основні цінності цього християнства – це особистість, яка сприймає існуючий світ через гармонію розуму та відчуттів (філософія серця) і реалізує це поєднання через власну волю, розуміє і відчуває свою спорідненість з родом русинів та новим духовним центром християнства – Києвом (персоналізм), має свободу вибору, за яку несе відповідальність. «Україна потребує своєї віковичної духовності, тієї духовності, що народилась в надрах ... цивілізації України-Русі, тієї духовності, яку втілювала Києво-Могилянська академія, загалом духовності, яка зробила Україну суб'єктом світової історії» [3, с.470].

Новий етап розвитку Софійного християнства з його головними цінностями формується в період існування козацької держави Зіновія-Богдана Хмельницького. У Софійному християнстві особистість сприймає існуючий світ через гармонію розуму й відчуттів (філософія серця), реалізує це поєднання через сильну волю, розуміє та відчуває свою спорідненість з родом русинів і новим духовним центром християнства – Києвом (персоналізм), має свободу вибору, за яку несе відповідальність з його персоналістичним світоглядом.

Українське козацтво виникає на кордоні двох цивілізацій: з одного боку Європа, з іншого – Османська імперія. Цей кордон проходив по теренах Московського князівства, Речі Посполитої (Південна та Східна Україна), Австро-Угорщини (Балканський півострів), Мальтійського ордена. На всіх цих теренах йшла війна між двома цивілізаціями, тому прикордонне населення, несучи військову службу, звільня-

лось від податків і отримувало підтримку від влади. Виключенням були українські козаки, вони захищали південні та східні кордони України, але їх у своїй більшості вважали біглими селянами, кількість реєстрових козаків була невелика і платню їм платили не регулярно.

За часи Дмитра Вишневецького (Байди) козацтво стає прикордонним військом зі своєю власною системою самоорганізації, незалежною від держави Речі Посполитої. Тільки за часи Петра Конашевича-Сагайдачного козацьке військо вступає до Київського братства. Внаслідок цього вони починають представляти цінності всього українського суспільства. У культурних традиціях Запорозького козацтва відбуваються великі зміни, зберігаючи характерні психологічні риси русинсько-української традиції – цілеспрямованість, наполегливість, зростання ролі окремої особистості. Козаки – це люди, які вірять у своє призначення дане від Бога і розуміють, що тільки активна, діяльна особистість через своє життя може реалізувати це призначення. Завдяки зростанню ролі індивідуальності в культурній традиції відбувається перехід від персоналістичного світогляду до індивідуально-персоналістичного, це результат освітньо-політичної діяльності братств, Київсько-Могилянського колегіума.

За часи Зіновія-Богдана Хмельницького відбувається покаяння всієї України, тому індивідуально-персоналістичний світогляд стає основою українського суспільства. Цей світогляд відповідає русинсько-українській психології. Український індивідуалізм часів козаччини будь-яку подію чи людину спочатку сприймає на рівні відчуттів, потім осмислює за допомогою розуму, і, поєднавши розум та відчуття в єдине ціле, реалізує через власну волю. Причому індивід відчував і розумів свою належність до роду українців, який тоді асоціювався з козацтвом. Тому індивідуально-персоналістичний світогляд практично розкриває суть української домінуючої риси, яка називається цілеспрямованістю. Виникнення цієї психологічної риси пов'язане з системою світосприйняття, яке з часів арійсько – трипільської цивілізації, Київської Русі до Козацької держави орієнтується на поєднання в єдине ціле відчуттів та розуму в світогляді індивідуальності й реалізації цієї єдності через власну волю.

Центром індивідуально-персоналістичної української культурної традиції часів козаччини стає індивідуальність, яка сприймає існуючий світ через єдність власних відчуттів і розуму, реалізує все це через власну волю. Саме за часи козаччини відбувається процес формування української нації.

У Козацькій державі гетьмана, полковників, сотників, вїтїв обирали, і вони діяли до наступних виборів – це правова держава. В економічній сфері—панування вільних селян, які мають приватну власність, розвиток торгівлі й бізнесу, чумакування – це вже ринкова економіка. **Одним із факторів, який впливав на створення такої соціальної структури, був український індивідуалізм з розвинутим відчуттям патріотизму та психологічною рисою, яка називається цілеспрямованість.** Таким чином, під впливом українських традицій формується соціальна структура з виборними керівниками, ринковою економікою, середнім класом, гуманізмом, який є основою культури.

За часи входження України до складу інших держав частина українців асимілює, тому відбуваються зміни у світогляді, у співвідношенні розуму, відчуттів, волі; домінуючу роль починають грати відчуття при ослаблій волі та другорядній функції розуму. Тому в українців, які пройшли процес асиміляції замість цілеспрямованості

з'являється така риса, як впертість.

Для українців найтрагічнішим було ХХ століття. На початку ХХ ст. загальною чисельність українців під владою Австрії та Росії «...реалістична оцінка фахових демографів, говорила про 80 млн. Різниця між цією та реальною цифрою (50 млн 2000 р.) дає добру картину, чим було насправді ХХ століття для українських земель: добою великого демографічного катаклізму, коли на українських землях загинуло або не народилось 30 млн осіб. .... Однак з чотирьох піків найвищої смертності в Україні (1918 – 1923, 1932 – 1934, 1937 – 1938, 1941 – 1947) лише два – перший та останній – припадають безпосередньо на воєнні роки. Два інші – наслідок комуністичних репресій. Серед них особливо виділяється голод 1932 – 1933 років, коли в Україні загинуло більше людей ніж під час Першої світової війни. Голодомор побив також інший сумний рекорд: очікувана тривалість життя немовлят, народжених голодного 1933 року, була нижчою, ніж воєнного 1942» [4, с. 15, 16]

Висновки. Цінності української культури на перше місце ставлять індивідуальність з її світоглядом. Гуманізм у індивіда в українській традиції виходить на перше місце, коли людина відчуває та розуміє не тільки свою неповторність, а і спорідненість з родом, нацією (персоналізм). В іншому випадку формується нічим не обмежений егоїзм. Цей егоїзм, комплекс другорядності, заслабла воля, розвивається в українському суспільстві ХХ ст. внаслідок геноциду, метою якого було закріпити колоніальну парадигму.

У ХХІ ст. внаслідок революції гідності українська нація довела, що вона здатна реалізувати гуманізм та повернутись до української парадигми. «...нації, – мусять мати свою парадигму. Інакше спілкування між її членами не буде можливим. Час від часу будь-яка група переживає кризу через появу та нагромадження фактів чи явищ, що їх ця парадигма не може сприйняти й пояснити. Тоді перед цією групою постає тяжкий вибір: або вона починає розпадатися, аж до її повного зникнення, або ж переходить – болюче, непослідовно, з травмами, але все ж таки переходить! – до зміни старої парадигми на нову. Очевидно, що такі заміни не відбуваються автоматично чи анонімно.»[5, с. 234]

Література:

1. Сергій Кримський. / Принципи духовності ХХІ століття / Дві Русі / За загальною ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – 495 с.
2. Іларіон, митрополит. Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. – К.: МАУП, 2004. – 176 с.
3. Сергій Кримський. Софія Київська. Ефект високого неба. Україна Incognita / За загальною ред. Л. Івшиної. – Видання третє, стереотипне – К.: Українська прес-група, 2004. – 400 с.
4. Ярослав Грицак. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.
5. Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – К.: Критика, 2011. – 350 с.

Сурело Євген Анатолійович

здобувач кафедри філософії освіти ДОППО,

учитель “Біблійної історії та християнської етики”

Чаплинської СЗШ Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.

Україна

ЯК ВИХОВАТИ СПРАВЖНЮ ЛЮДИНУ

Ключові слова: релігійна освіта, християнська етика, духовно-моральне виховання.

Нещодавно на бібліотечній полиці одного із загальноосвітніх навчальних закладів на очі потрапила книжка, назву якої ми використали в заголовку. Це видання 1990 року праці видатного українського педагога Василя Олександровича Сухомлинського. Підзаголовок книги дрібним шрифтом наголошував “Етика комуністичного виховання”. Мабуть, нічого дивного з погляду на тогочасний устрій, та дива розпочинаються на сторінках книги.

Мовайдепропідходить до виховання людини з точки зору досвідченого педагога – Василя Олександровича. У передмові дочка автора, Ольга Василівна Сухомлинська, пише, що це “...посібник для вчителя з етичного виховання підростаючого покоління, в якому зібрано та систематизовано найголовніші принципи... що вмістили як педагогічні, так і філософські, психологічні та соціологічні аспекти” [4, 5].

Із перших сторінок цієї праці, сучасний викладач курсів духовно-морального напрямку зрозуміє, що нарешті знайшов ту “дорогоцінну мушлю” з євангельською перлиною, на пошуки якої витрачав багато часу. Адже Василь Олександрович, як і його попередники, видатні теоретики і практики української педагогіки, – К.Д.Ушинський, М.О.Корф і багато інших, – пропонують нам неоціненні скарби теорії і практики впровадження релігійної освіти у світському ЗНЗ.

У світі в цілому та в Україні зокрема відбувається нове повернення релігії в публічну сферу, в тому числі й у систему освіти. Поняття “релігійна освіта” можна тлумачити у двох основних значеннях: у першому в його обсяг включаються викладання релігії в загальноосвітньому навчальному закладі, теологічна освіта й освіта в релігійних громадах (недільні школи), а в другому значенні – лише викладання в ЗНЗ знань про релігію [5, 5].

Саме на другому аспекті релігійної освіти – викладання знань про релігію в загальноосвітніх навчальних закладах – наголошує у своїх працях О. Рогова. Ця позиція вченого знайшла відбиток у новому проекті «Створення системи розвитку аксіосфери особистості на засадах традиційних духовних цінностей», запровадженому лабораторією духовно-моральних цінностей ДОППО у ЗНЗ Дніпропетровщини.

Спіраючись на думку К. Ушинського, “...що християнське вчення може і має преобразити педагогічну практику, наповнити життя учнів високими християнськими смислами, і тим самим спонукати до зміни і зовнішнього устрою життя, і внутрішнього настрою душі на християнський лад” [1, 12], автори названого вище проекту пропонують сучасним педагогам виховання учнівської молоді здійснювати за трьома напрямками.

Перший із них – **філософсько-світоглядний** напрямок (гуманітарні предмети) – є найдієвішим, оскільки забезпечує можливість використовувати принципи широкої інтеграції як предметів шкільного циклу, так і виховної системи. Саме тут і стане в нагоді праця В. Сухомлинського “Як виховати справжню людину”, адже відділивши зерно мудрості від плевел комуністичної ідеології, яка присутня в роздумах педагога і досить легко, до речі, трансформується у християнське вчення, фахівець може вибудувати систему розвитку духовного світу особистості.

Гуманістично-релігійний напрямок (курси духовно-морального спрямування) передбачає викладання курсів духовно-морального спрямування (“Етика”, “Основи християнської етики”, “Біблійна історія та християнська етика” та ін.). З метою допомоги вчителю творчою групою педагогів області під керівництвом О. Рогової було створено методичні розробки уроків до курсу “Біблійна історія та християнська етика” для 4–9 класів, що в 2014 році вийшли друком у вигляді посібників із грифом Міністерства освіти і науки України.

Культурологічний напрямок (філологічні дисципліни, література, музичне мистецтво, художня культура) можна назвати «неораним полем» діяльності педагогів. Саме фахівці з названих вище навчальних дисциплін на кожному уроці мають можливість розкривати вплив християнської цивілізації на розвиток світової культури.

К. Ушинський наголошував на важливості виховання естетичного почуття в душі дитини. «Значення всякої краси одне і те ж саме: істина в такій формі, що сила істини прямо діє на почуття. Це чуттєвий, фактичний доказ божественності душі людської, і ось чому матеріалізму так важко з художністю, і так злісно, хоч і безсильно, він хоче пояснити її своїми засобами. Художність – кращий доказ того, що душа наша може не тільки розуміти істину, але може прямо відчувати її...» [1, 19].

Для того, щоб сформуванню високоморальної особистості, треба навчити дитину відрізнити істинні цінності від підробки, розвивати в неї тяжіння до благородних цілей, розуміти мету і сенс життя, бачити ідеал, до якого необхідно дійти [4, 21].

В українському суспільстві й досі точиться дискусія про доцільність релігійного виховання у світських закладах освіти. Як доводять спостереження, діти із задоволенням вивчають курси духовно-морального спрямування, особливо “Біблійну історію та християнську етику”. Практика викладання релігійно орієнтованих предметів та предметів духовно-морального спрямування за вибором учнів та їхніх батьків є поширеною в європейських країнах, зокрема в тих, законодавство яких проголошує світськість держави та її відділення від релігії [2, 31].

Україна проголосила згоду на впровадження релігійної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах і досягла значного, унікального досвіду на цьому шляху. Унікальність України, за словами Ю. Решетнікова, полягає в тому, що програми предметів духовно-морального спрямування в багатьох випадках є не лише інтелектуальним здобутком представників однієї релігійної спільноти, але результатом діяльності міжцерковних робочих груп, що дозволяє уникнути конфесійної заангажованості таких документів.

Результати роботи педагогів дають можливість сподіватись, що релігійна освіта посяде належне місце в системі загальної середньої освіти і допоможе виховати справжню людину.

Література

1. Невідомий Ушинський // Вісник православної педагогіки. 2002. – № 2. С. 9-19.
2. Решетніков Ю. Викладання предметів духовно-морального спрямування у державній школі : український та європейський досвід // Релігієзнавчі нариси. Релігійна освіта: теорія, інститути, практика впровадження. 2013. – № 4. С. 24-35.
3. Рогова Е. Актуальность концепции воспитания Ушинского в современной педагогике // Вісник православної педагогіки. 2006. – № 3.
4. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека: (этика коммунистического воспитания). Педагогическое наследие. Москва.: Педагогика, 1990. – 288 с.
5. Хромец В. Актуальні проблеми релігійної освіти: замість попереднього слова // Релігієзнавчі нариси. Релігійна освіта: теорія, інститути, практика впровадження. 2013. – № 4. С. 5-7

МИКОЛА ГОГОЛЬ: ШТРИХИ ДО ФІЛОСОФСЬКОГО ПОРТРЕТА НА ФОНІ КАНТА

Ключові слова: М.В. Гоголь, І. Кант, етика, мораль, гуманізм.

Key words: M.V. Gogol, I. Kant, ethics, morality, humanism.

Видається очевидним, що значимість і вплив будь-якого філософського вчення на соціальний та духовний процеси пояснюється глибиною та масштабом розроблених в ньому ідей. У випадку ж із Гоголем мова може йти скоріше про значимість та вплив знайденого ним кута зору, особливого ракурсу розгляду філософських проблем, який забезпечив з'явлення оригінального, неповторного світобачення (хоча, звичайно, і зміст художньої та публіцистичної творчості має не меншу вагу).

Не ставлячи своїм завданням здійснення послідовно вибудованого, поглибленого компаративного аналізу творчості Гоголя і Канта за всіма правилами та процедурами, з'ясуємо, однак, що робить їх рівновеликими та рівнозначними у розробці етико-гуманістичних проблем (хоча Гоголь, звичайно ж, і не створив власної етичної системи). Філософська спадщина І. Канта, зокрема, її етичні аспекти, досліджувалась В. Асмусом, М. Булатовим, Я. Голосовкером, В. Кебуладзе, В. Лазаревим, А. Лоем, М. Мазурик, М. Мінаковим, В. Шинкаруком. Для нас цілком очевидним є те, що попри відмінності в інтелектуально-раціоналістичних чи почуттєво-художніх засобах осягнення, зорієнтованості на епістемний чи софійний способи філософування, осердям їх етичних поглядів завжди залишається людина, особистість із безумовною її самоцінністю та розумінням у кожного з авторів способів її включення в суспільно-культурний процес, а відтак – в історію. Однак, творчість обох – яскрава репрезентація епохи Просвітництва – часу гносеологічних і моральних абсолютів, коли нормою стає енциклопедизм, а не специфікація, імперативність щодо єдності слова і вчинку (чого лишень вартий духовний синтез відомого кантівського : “зоряне небо над моєю головою і моральний закон у мені”!), де можливості пізнання видаються безмежними, де світ осягається у його цілісності і гармонії, а “одиницею вимірів” і критерієм пізнання у ньому виступає Людина.

Відомо, що саме Кант, як ніхто інший, сприяв переосмисленню в діяльнісно-активістському дусі визначального ставлення людини до світу. І пізнання, згідно з його концепцією, як вважає В.Малахов, – “простягається рівно настільки, наскільки поширюється спонтанність людського мислення (в установленні такої залежності – суть проголошеного ним “коперніканського перевороту”), і вчення про моральність будеється як критичний розгляд “практичного розуму”, що експлікує головні категоріальні структури діяльності як такої” [16, 56]. Дещо раніше подібну думку висловив М. Булатов: “Категорії, котрі аналізує Кант, мають важливе практичне

значення: вони є всезагальними формами реальної діяльності людей і лишень заднім числом вивчаються філософією” [1,82].

З образом Іммануїла Канта (1724-1804) у філософській літературі звичайно асоціюється фігура його антипода – Фрідріха Ніцше (згадаймо, бодай, твір останнього “Антихристиянин” із промовистими і саркастичними оцінками кантівської філософії: “шкідлива чеснота, заснована на пошануванні поняття “добročесність”, як того бажав Кант”; “добročесність”, “благє у собі” – все химери, у яких знаходить вираз деградація, крайній ступінь життєвої дистрофії, кенігсберзький китаїзм”; “проти природний інстинкт в усьому, проти природність інстинктів, німецький decadance у філософському вигляді – ось вам Кант!”) [18, 26-27]. “Антихристиянин” був написаний Ніцше у вересні 1888 р. Слід зауважити, що німецьке слово “Antichrist” має двозначне тлумачення: цей “Антихристиянин”, і “Антихрист”, і тому переклади іншими мовами (у тому числі й російською) виходили то з однією, то з іншою назвою. Переклад “Антихристиянин”, як вважає О.М. Руткевич, точніше передає думку Ніцше: Христу протиставляється Діоніс, а не Люцифер.

Що ж стосується зіставлення рис духовної особистості Канта з характерологією діячів художньо-літературного напрямку, то такі спроби здійснювалися Я.Е. Голосовкером [9] (за підказкою Д.С. Мережковського [13, 338, 346-347]); більш пізні критичні зауваги з проблем світоспоглядання Канта – знаного у середовищі філософів Арсенія Гулиги [13, 124-125, 287-293].

Спроби філософського осмислення творчості М.В. Гоголя пов'язані з іменами С. Аксакова, В. Белінського, В. Вересаєва, Ф. Достоевського, В. Розанова, А. Сінявського, В. Соловйова, Ю. Тінянова. Аполлон Григор'єв визнавав Гоголя “генієм літературної епохи”, вважаючи, що все живе “іде від нього, пояснює його і пояснюється ним”. Однак значення Гоголя літературний критик убачає не у тому, що автор “Мертвих душ” розвінчує найпотворніші сторони російської дійсності. “Историческая заслуга Гоголя заключалась в том, чтобы привести современников к полному христианскому сознанию” [12].

У 1854 році вийшла друком книга Пантелеймона Куліша “Опыт биографии Н.В. Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М. <П.А. Кулиша>” (СПб., 1854). Також під криптонімом “Николай М.” “гарячий Панько Куліш” надрукував у некрасівському “Современнику” “Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя”. До речі, оцінки творчості видатного українця з боку багатьох літературних критиків відразу по його смерті були аж ніяк не позитивними, а іноді – навіть знущально-критичними. Так, письменник, редактор, сходознавець, поліглот Йосип-Юліан Сенковський та письменник, журналіст, критик Ян Тадеуш Кшиштоф Булгарін (відомий недобррозичливець Пушкіна Фадей Булгарін), використовуючи біографічні матеріали із творів Куліша, присвятили їм свої рецензії, доводячи, що, за винятком “горячих обожателей и приверженцев”, частина публіки ставилася до Гоголя “хуже чем враждебно – холодно и равнодушно”.

Творчістю Гоголя упродовж усього життя цікавився Л.М. Толстой. Ще у жовтні 1887 року він писав В.Г. Черткову про те, що утретє в житті перечитав гоголівські “Избранные места из переписки с друзьями” і що цей твір щоразу все сильніше впливає на нього. Пропонуючи видати ці листи Гоголя, як “повчання подвижника” письменницького “цеху”, та його коротку біографію, Толстой ставить нашого геніального земляка за значенням поряд із французьким мислителем XVII ст. Б. Паскалем [24, 107].

Перша стаття Л. Толстого про Гоголя залишилася незавершеною, оскільки “Льву Толстому, по его собственным словам, не хотелось вступать в полемику с Белинским” [21, 154]: йдеться, звичайно ж, про знаменитий “Лист до Гоголя” – відповідь В. Белінського на книгу “Вибрані місця...”.

Друга стаття Толстого про Гоголя була написана у зв'язку із століттям від дня народження автора “Тараса Бульби” для “Журналу для всіх” з численними заувагами на полях “Вибраних місць...” і оцінками окремих думок Гоголя за п'ятибальною системою [23, 52–53]. А 24 березня 1909 року в газеті “Русское слово” з'явиться третя стаття Л.М. Толстого – “О Гоголе”, яку він розпочне дуже незвичними, як для ювілейних панегіриків, словами: “Гоголь – огромный талант, прекрасное сердце и небольшой, несмелый, робкий ум” [22, 327]. Умотивовуючи такі оцінки, Толстой зазначає: “Отдается он своему таланту – и выходят прекрасные литературные произведения, как “Старосветские помещики”, первая часть “Мертвых душ”, “Ревизор” и в особенности – верх совершенства в своем роде – “Коляска”. Отдается своему сердцу и религиозному чувству – и выходят в его письмах, как в письме “О значении болезни”, “О том, что такое слово” и во многих и многих других, трогательные, часто глубокие и поучительные мысли. Но как только хочет он писать художественные произведения на нравственно-религиозные темы или придать уже написанным произведениям несвойственный им нравственно-религиозный поучительный смысл, выходит ужасная, отвратительная чепуха, как это проявляется во второй части “Мертвых душ”, в заключительной сцене к “Ревизору” и во многих письмах” [22, 327]. А відбувається це, – зазначає Толстой, – через нездатність і невміння Гоголя тверезо, об'єктивно, аналітично, всебічно, без надання їм сакрального значення оцінити мистецтво, релігію, філософію (у якій тоді “царювало”, за його висловом, “до невірності глупе учение Гегеля”, а одночасно – “не менее нелепое и не менее запутанное и напыщенное учение славянофильства об особенном значении русского, то есть того народа, к которому принадлежали рассуждающие, и вместе с тем, особенного значения того извращенного христианства, которое называлось православием”) [22, 328]. І саме через спроби поєднати вчення про особливе значення мистецтва і особливу місію слов'янофільського вчення у власному письменництві й спричинили “те удивительные нелепости, которые поражают в его писаниях последнего времени” [22, 328].

На початку минулого століття (у 1902 році) перший в Росії фаховий філософський часопис “Вопросы философии и психологии”, відповідальним секретарем якого працював глухівчанин Яків Колубовський, теж відгукнувся на актуальність потреби у такому аналізі рядом статей: лікар Я. Каплан дає детальну психологічну характеристику образу Плюшкіна [15], інший науковець – Ф. Чиж у рубриці “Полеміка” публікує матеріал “Значение болезни Плюшкина” (по поводу статьи д-ра Я. Каплана “Плюшкин – психологический его разбор” [25, 872–888]).

У новітні часи непрості для дослідження і надзвичайно важливі для осмислення проблеми гоголівських етико-гуманістичних інтенцій подибуємо в цікавих та оригінальних розвідках Мирослава Поповича [19] і Віктора Малахова [16].

Отож, нам видається не менше продуктивним, з погляду з'ясування духовної особистості корифея нашої культури – Миколи Васильовича Гоголя, – зіставлення його з “першим німецьким філософом” навіть за оцінками того ж самого Ф. Ніцше

(котрий відразу ж після такої високої оцінки “приправив” своє враження словами “фатальний павук”) – з Іммануїлом Кантом.

Такі підстави нам дають деякі обставини, перша з яких полягає у залученні до творення української філософії і розвитку національної культури представників інонаціональних європейських культур, зокрема німецької. Помітна роль у цьому процесі належить професорові Харківського університету Йогану Баптисту Шаду (1758-1834) – одному з найавторитетніших знавців і послідовників І. Канта, філософія якого приваблювала цього уродженця Баварії обґрунтуванням свободи, людської гідності, що зrealізоване у кантівській практичній філософії. Що ж до теоретичної філософії, то Й.Б. Шад сприймає її вельми критично, і перш за все через приниження ролі людського розуму, розрив між суб’єктом і об’єктом. Сприймаючи у цілому започатковане Кантом розрізнення розуму на теоретичний і практичний, Шад заперечував як спроби протиставити їх одне одному, так і обмежити пізнавальні можливості теоретичного розуму лише сферою “речей в собі”.

З огляду на визнання високої гідності людини, права її на абсолютну свободу (цілком за Кантом), Шад розцінює умови примирення закону, права і морального обов’язку, можливості для людини жити і діяти відповідно до своєї божественної природи, приписувати собі наявність цього закону і спонукати себе задля його виконання до таких дій, до яких не може примусити жодна зовнішня сила. Чи ж не ці імперативи стануть згодом смисловизначальними для Миколи Гоголя? Звичайно, зіставлення Гоголя і Канта може видатися парадоксальним і навіть штучним. Кант – зразковий філософ, Гоголь – майстер слова; Кант – протестант і раціоналіст, Гоголь – православний, містик; Кант – виразник філософії епістемного типу, яка здійснює раціонально-логічну обробку і розгортання філософських ідей, Гоголь – яскравий репрезентант софійного способу філософування: філософія у її софійному вимірі здатна на висловлювання практично нескінченної смислової глибини. До того ж, філософську позицію Гоголя взагалі важко віднести до якогось конкретного “ізму”: його онтологічні роздуми – скоріше романтичні, ніж раціоналістичні; вони є одночасно близькими і до мотивів Паскаля, і до містицизму та інтуїціонізму практично усіх азійських релігій. Незаперечним є також те, що софійне мислення дозволяє точніше і влучніше висловитися письменникові, ніж філософові, не розширюючи при цьому обривів філософського мислення, не спираючись безпосередньо на наявний рівень знання і наявну здатність до самоусвідомлення.

Одне є незаперечним: Микола Гоголь знав про Іммануїла Канта – знав від професора Ніжинської гімназії вищих наук М.Г. Белоусова, де вчився наш видатний співвітчизник: разом з професором М. Белоусовим його однодумці А. Дудрович, Г. Хлопонін, А. Гевліч, С. Єсикорський утворили виразну філософську школу навколо кантіанця Й.Б. Шада, – до речі, про це можна дізнатися з доносу на М.Г. Белоусова, який викладав курс із основ “філософії Канта і пана Шада” [2, 381]. Правду кажучи, не Кант заслуговує найвищих оцінок з боку українця: їх у Гоголя удостоївся інший німець – історик і філолог, публіцист і статистик, дослідник давньоруських літописів – Август Людвіг Шльоцер (1735-1809). У другій частині збірника “Арабески” (січень 1835 р.) Гоголь висловлюється стосовно внеску в розуміння всесвітньої історії Шльоцера, Міллера і Гердера, яких він називає “великими її зодчими”. Зокрема, Шльоцер, – видавець “Руської правди” і “Літопису” Никона в часи роботи в Санкт-Петербурзькій

Академії Наук, який, за оцінками Гоголя, своїх теоретичних супротивників “уничтожает...своим громовым словом, и в том и этом одним словом соединяется и наслаждение, и сардоническая усмешка над пораженным, и вместе несокрушимая правда; его справедливее, нежели Канта, можно назвать всеокрушающим” [8, 89]. До речі, з боку М. Ломоносова німецький історик отримав трохи іншу оцінку: “каких гнусных пакостей не наколбродит такая допущенная к российской древностям скотина”...

У заслугу Канту, Шеллінгу, Гегелю й Окену (Лоренцу Оккенфусу) Гоголь, зокрема, ставив те, що вони розділяли і поєднували “у єдність велику область мислення”. Поєднання “у єдність” – головна тенденція історичних штудій і самого Гоголя, причому, окрім філософського систематизму, а також властивого романтикам духу універсальності, його спонукали до цієї тенденції прагнення ряду професійних істориків. Шльоцера як одного з основоположників норманської теорії, мислителя, що виступав проти поділу народів на “історичні” та “неісторичні”, Гоголь хвалить за те, що той “первый почувствовал идею об одном великом целом, об единой единице, к которой должны быть приведены и в которую должны слиться все времена и народы” [8, 88].

Звичайно, філософські інтенції Канта перебували дещо осторонь від гоголівських культурно-історичних пошуків. Доречно нагадати, що практичний розум, за Кантом, – це розумна воля людини, яка керує вчинками і встановлює принципи моральних діянь. Його головним предметом є найвище благо, визначення і здійснення того, що потрібне для свободи людини. Його сфера – мораль. Співіснування в людині автономних особистостей (людина є принаймні громадянином двох світів – чуттєвого і умоглядного) не може не вимагати від кожної з них дотримання загальних норм, які зобов’язують діяти певним чином, не обмежуючи свободу інших. “Вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, й особі будь-кого іншого як до мети і ніколи не ставився б до нього як до засобу” – у наведеному варіанті кантівського категоричного імперативу чітко відображений взаємозв’язок між здатністю людини бути собою і здатністю вільно взяти на себе обов’язок ставлення до інших як до самоцінних особистостей. Отже, слідування моральному закону пов’язане з гідністю особистості як громадянина умоглядного (ноуменального) світу. Порушення ж закону понижує людину до рангу природної істоти, зачіпає її гідність. Із таким пониженням Кант пов’язував природу зла. Завдання виховання, за Кантом, полягає у тому, щоб людина завжди приймала рішення, керуючись своїми найвищими моральними цілями, зберігала свою гідність у власних очах, перебувала в гармонії з власним сумлінням і совістю.

Якщо ж говорити про Гоголя, то філософом, у строгому розумінні цього слова, його вважати навряд чи можна. Але саме в своїй мистецькій та публіцистичній спадщині він яскраво відтворив комплекс ідей, що характеризує деякі виразні особливості розвитку української філософської думки” [10, 125], – зазначає В.С. Горський; і весь творчий доробок Гоголя є єдиним, цілісним, залишаючись у руслі українського культурного процесу. У своєму творчому доробку він увиразнює особливості розвитку української філософської думки художньо-літературними засобами, де здійснюється спроба спасіння світу за допомогою духу і слова.

Звертаючись до проблеми про предмет та зміст національної, у нашому випадку – української філософії, Вілен Горський аналізує позицію у цих питаннях

визначного українського вченого, історика філософії та культури, славіста Д.І. Чижевського. Дмитро Чижевський робить висновок: досліджуючи творчість визначних представників цієї культури, передусім Григорія Сковороди, Миколи Гоголя, Памфіла Юркевича, Пантелеймона Куліша, переконуємось, що специфіку української філософської думки визначають властиві тільки їй представникам певні риси – емоціоналізм і пов'язаний з ним “кордоцентризм”, схильність до духовного усамітнення та пов'язана з цим “плюралістична етика”, обґрунтування ідеалу внутрішньої гармонії, емоційне забарвлення тощо [11, 116]. Коли в літературній науці виникала необхідність зіставлення творчості Гоголя з більш широкими європейськими явищами, то серед останніх звичайно обирався німецький романтизм. Було б перебільшенням зараховувати Гоголя до кола представників цього напрямку, однак його зв'язки з ним – безсумнівні, особливо у сенсі розуміння нашим співвітчизником всезагальної історії, коли вона уявляється “як система, в якій світ і людство є одиниця...”, а рух світової історії здійснюється послідовно не через усі, а лише через історично значні народи чи групи народів (Стародавній Схід, за ним – античність, насамкінець – Західна Європа), до числа яких (в душі романтичної історіографії) український народ не відноситься. Однак, при цьому, Гоголь готовий визнати право історичного почину за українським козацтвом – народом “составляющим одно из замечательных явлений европейской истории, которая, может быть, одно сдержало это опустошительное развитие двух магометанских народов, грозивших поглотить Европу” (“Взгляд на составление Малороссии”), де про народ, який мало кого цікавив у той час в Західній Європі, Микола Гоголь говорить так, як говорили про внесок у світову історію стародавніх греків чи римлян. Історія України для Гоголя – чинник до певної міри програмовий. Українське козацтво з його історією ніби завойовує права на історичне починання за народами, які вважалися “периферійними”. На такі висновки його могли наштовхнути все ті ж романтики, зокрема – Гердер, у якого Гоголь міг прочитати захоплені оцінки України. В “Щоденнику моєї мандрівки в 1769 році” І.Г. Гердер писав: “Україна стане новою Грецією. Прекрасне небо, що простягається над цим народом, його весела вдача, музичність, родючі ниви тощо коли-небудь прокинуться від сну. Із безлічі малих, диких народів, якими були колись греки, виникне цивілізована нація” [3, 324]. Однак Гердер, як бачимо, відносив всесвітньо-історичну роль України до майбутнього, а Гоголь вважав її фактором реальним, dokonаним.

Тим примітнішою є типологічна схожість між Кантом і Гоголем, німцем і українцем, які, здавалося б, живучи у різний час і в різних історичних обставинах, виявилися, по суті, авторами одного твору, втілювачами єдиного грандіозного задуму: річ у тім, – зазначає В. Малахов, – що “як німецька класична філософія за своїм інтенціональним завданням була чимось значнішим, ніж просто філософія, – спробою цілісного оволодіння світом, – так і велика російська література XIX століття була за своїм інтенціональним завданням більш як літературою, – спробою спасіння світу за допомогою духу і слова” [16, 54]. І тими творами, за допомогою яких Кант і Гоголь у зрілий період їх творчості намагалися втілити цей грандіозний задум, стали знамениті “Критики” в Канта, де досліджуються пізнавальні здатності людини, за якими повинна була йти його “доктринальна” частина філософії, і “Мертві душі” Гоголя в єдності першої – написаної і виданої і другої – спаленої – частин, у яких, за задумом автора, мусів постати позитивний ідеал російського характеру і буття.

І ця, по суті – історична – місія, яку виконує Гоголь, втілюючи властивий українській філософській думці потяг до екзистенціально-антропологічної редукції кола філософських проблем, не тільки огортається надзвичайно вагомими за своїм значенням літературно-художніми творами, але й здійснюється ним на рівні певного надзавдання, усвідомлюється як абсолютна ціль, що зреалізовується і в покладанні на Бога, і на людські зусилля. У “Вибраних місцях із листування з друзями” М.В. Гоголь демонструє нам своє повне злиття, навіть зрощення, із цим надзавданням: “художнику, якому праця його, з волі Бога, перетворилась на його душевне діло, вже неможливо займатися ніякою іншою працею, і немає в нього проміжків, не спрямовується і думка його ні до чого іншого, як би він її не примушував і не силував” [5, 327]. А це виявляється для Гоголя і надзвичайно важким (і навіть непосильним!) завданням, і надзвичайно емоційно гнітючим, неймовірно страшним: “...співвітчизники! Страшно! Стогне, вмираючи, все, що складає мене, учуваючи велетенські зростання і плоди, насіння яких ми сяли в житті, не прозріваючи і не чуючи, які страховища від них піднімуться” [5, 207]. Але, мабуть, над усіма видами символіки, над усіма метафоричними планами панує наскрізний образ нудьги: “Все мельчает и мелете, и возрастает только в виду всех один исполинский образ скуки, достигая с каждым днем неизмеримейшего роста. Все глухо, могила повсюду. Боже, пусто и страшно становится в твоём мире”. Як зазначить О.І. Герцен, “поэзия Гоголя – это крик ужаса и стыда, который испускает человек, унившийся до пошлой жизни, когда он вдруг замечает в зеркале своё оскотинившееся лицо” [4, 378]. Отож, стає зрозумілою логіка зміни акцентів у думках та настроях Гоголя – ясновельможного гумориста, Гоголя – батька “натуральної школи”, Гоголя фантазера – від “скучно на этом свете, господа!”, чим завершується “Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем”, до розгубленого окрику Акакія Акакійовича “навіщо ви мене кривдите?”, який “стоїть у віках російської культури, подібно до того, як у віках культури німецької стоїть категоричний імператив Канта” (можна згадати подальші рядки із “Шинелі”: “И в этих проникающих словах звенели другие слова: “Я брат твой!”). Ця різка зміна гумористичної тональності на оголено сатиричну, трансформування її у глибоко драматичну картину викликає у автора цілком певні “психологічні” почуття – досади, гіркоти, страху, і ці екстремальні психічні екзистенціали, пов’язані саме з негативними станами духовного життя, й є для нас поясненням їх особливої ролі у зверненні до християнства, та й до релігійної віри взагалі. “Наилучшее дело можно превратить в грязь..”, – пише Гоголь в “Чотирьох листах до різних осіб з приводу “Мертвих душ” [7, 252]. (Тут відразу ж приходиться на думку вже Кантове – логічно вивірене, як формула: “Но явления должны обозначаться не только средствами, а по цели” [14, 261]). І далі – знову Гоголь: “Уже лучше временное уныние и тоска, чем самонадеянность в себе. В первом случае человек, по крайней мере, увидит свою презренность, подлое ничтожество своё и вспомнит невольно о Боге, возносящем и выводящим всё из глубины ничтожества; в последнем же случае он убежит от самого себя прямо в руки к чёрту, отцу самонадеянности, дымным надмением своих доблестей надмевающим человеку” [7, 252].

Гоголя не задовольняло розуміння людини як такої – у її буденності й індивідуальності. Він переймався глибинними закономірностями, які визначають її дійсну природу та сутність. Відтак не випадково предметом його устремлень стає душа, а ключем до неї, як зрозумів це Гоголь, – Христос.

Вершиною духовного розвитку М. Гоголя вважається незавершений твір – “Роздуми про Божу Літургію”, метою якого було намагання показати, у якій повноті і внутрішньому глибинному зв’язку звершується духовне піднесення до Нього як вічне повторення великого подвигу любові Творця. “Після тривалих років і праці, – повторював письменник у “Авторській сповіді”, – я прийшов до того, про що задумувався ще в часи дитинства: призначення людини – служити і все життя наше є служіння. Не слід лише забувати, що взяте місце у земній державі для того, щоб служити на ньому Царю Небесному, і пам’ятати про Його закон”.

Саме Гоголь ціною своєї життєвої і творчої драми зафіксував для російської літератури момент рівноваги соціально-патріотичного служіння (згадаймо кантівське “я зобов’язаний!”) і поваги, співчуття і любові до кожної конкретної людини у її неповторному світі. А це, цілком зрозуміло, вимагає колосальної настійності духу, свідомо – вольового ставлення до реальності. Згадана риса однаковою мірою притаманна і Канту, і Гоголю. У “Вибраних місцях з листування з друзями” великий українець яскраво передає цю надзвичайну напругу, коли “художнику, якому праця його, з волі Бога, перетворилася на його душевне діло, вже неможливо займатися ніякою іншою працею”. Автор розвідки “Кант і Гоголь: подвійний портрет” [16] зазначає, що якщо у Канта така робота є, насамперед, першовідчуттям своєї волі, своєї думки, то для Гоголя – в чому позначається, можливо, його українське походження – явно виходить на перший план “зорове сприймання світу, більш того, зорова культура душі” [16, 59]. Це виражається і в широкому сприйнятті реальності (“...раптом стало видимо далеко в усі кінці світу”), і, як зазначає Мирослав Попович, у незабутньому “відчутті погляду зла” [19] як больового полюса всього душевного життя. Диспозиція гоголівської етики, вибудована на таких різких протиставленнях добра і зла, водночас є виявом контрасту між Миколою Гоголем і багатьма його сучасниками, підносячи зображення буття до своєрідної “оптики всеєдності” – до рівня релігії. “Разве кто не заметит, – писав В. Розанов, – что три великих мистика нашей литературы – Гоголь, Толстой и Достоевский, запыхавшись столь новой любовью к человеку, “незримыми” и ясно “зримыми” о нём слезами, запыхали именно к нему “во плоти”, и первые и единственные изобразили и поняли его “обоня как бы ландыш”, среди всяческих смрадов и запахов, в окружении мяса, в земной их тяжести. И это суть единственные и до глубины религиозные у нас писатели” [20, 175].

У світі, закріпаченому гріхами, людина потребує, за Гоголем, передусім духовного визволення. Ці центральні положення гоголівської життєвої філософії є актуальними і для сьогодення.

Література

1. Булатов М.А. Диалектика и культура (историко-философский анализ) / М.А. Булатов. – К.: Наукова думка, 1984, 216 с.
2. Вересаев В.В. Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников / В.В. Вересаев // Соч.: В 4-х т. Т. 3. – М., 1990.
3. Гердер Иоганн Готфрид. Избранные сочинения / И.Г. Гердер. – М.-Л., Гослитиздат, 1959.
4. Герцен А.И. О развитии революционных идей в России // Из дневников, мемуаров и статей / А.И. Герцен // Полное собрание сочинений и писем. Т. 6. Под ред. М.К. Лемке, изд. 1919-1923 гг.

5. Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями / Н.В. Гоголь // Собрание сочинений. В 7-ми томах. Т. 6. Статьи / Комментар. Ю. Манна. – М.: Худож. лит., 1986. – 543 с. – С. 173-369.
6. Гоголь Н.В. Страшная месть / Н.В. Гоголь // Собрание сочинений. В 7-ми томах. – Т. 1. – М.: Худож. лит., 1984. – 319 с.
7. Гоголь Н.В. Четыре письма к разным лицам по поводу “Мертвых душ” / Н.В. Гоголь // Собрание сочинений. В 7-ми томах. Т. 6. Статьи / Комментар. Ю. Манна. – М.: Худож. лит., 1986. – 543 с. – С. 240-253.
8. Гоголь Н.В. Шлецер, Миллер и Гердер / Н.В. Гоголь // Собрание сочинений. В 7-ми томах. Т. 6. Статьи / Комментар. Ю. Манна. – М.: Худож. лит., 1986. – 543 с. – С. 88- 92.
9. Голосовкер Я.Э. Достоевский и Кант. Размышление читателя над романом “Братья Карамазовы” и тактатом Канта “Критика чистого разума” / Я.Э. Голосовкер. – М., 1963.
10. Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. / В.С. Горський. – К.: Наукова думка. – 1996. – 278 с.
11. Горський Вілен. Фундатор історико-філософського українознавства / В. Горський // Філософська думка. – 2004. – № 6.
12. Григорьев Ап. Русская литература в 1851 году / Аполлон Григорьев // Москвитянин. – 1852.- № 2.
13. Гулыга А. Кант / А. Гулыга. – М.: Молодая гвардия, 1977.–304 с.
14. Кант И. О двух природных побуждениях и связанных с ними обязанностях. Лекции по этике (1780-1782 гг.) / И. Кант // Соч.: В 6-ти т. – М., 1965. – Т. 4 (1).
15. Каплан Я. “Плюшкин – психологический разбор его” / Я. Каплан // Вопросы философии и психологи, Кн. III (63). – 1902.
16. Малахов Віктор. Кант і Гоголь: подвійний портрет / В. Малахов // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 1.
17. Мережковский Д.С. Л. Толстой и Достоевский / Д.С. Мережковский. – СПб., 1901.
18. Ницше Ф. Антихристианин / Ф. Ницше // Сумерки богов/ Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева: Перевод. – М.: Политиздат, 1990. – 398 с. – С. 26-27.
19. Попович М.В. Микола Гоголь: Роман-есе [Текст] / М.В. Попович. – К.: Молодь, 1989. – 208 с.
20. Розанов В.В. Смысл аскетизма / В.В. Розанов // Религия. Философия. Культура. – М.: Республика, 1992. – 399 с. – С. 168-177.
21. Тимковский Н. И. Душа Л.Н. Толстого / Н.И. Тимковский. – М.: Книгоиздательство писателей в Москве, 1913.
22. Толстой Л.Н. О Гоголе // Собрание сочинений в двадцяти двух томах. Том 15. Статьи об искусстве и литературе / Л.Н. Толстой. – М.: Художественная литература, 1983.
23. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. в 90-та томах. – Т. 38. / Л.Н. Толстой. – М.: ГИХЛ, 1951.
24. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. в 90-та томах. – Т. 64. / Л.Н. Толстой. – М.: ГИХЛ, 1951.
25. Чиж Ф. Значение болезни Плюшкина (по поводу статьи д-ра Я. Каплана “Плюшкин – психологический разбор его”) / Ф. Чиж // Вопросы философии и психологии, Кн. IV (64).– 1902. – С. 872-888.